А.А.АНШБА
В.В.ДАРСАЛИА

САМСОН ЧАНБА

83.3Аб
А74

А. А. АНШБА
В. В. ДАРСАЛИА

САМСОН ҶАНБА

Акритика-биографиатә очерк

9960

Ашәкутыжьырта «Алашара»
Аҟуа — 1985

БИБЛИОТЕКА

83 3Аб
А 74

Афилологиатә наукақуа ркандидатцәа, аҧсуа литературадырҩцәа Артур Аншбеи Владимир Дарсалиеи рышәҟуаҿы инарҭауланы иҭҭаауп аҧсуа шәҟуҩҩ ду, ареволиуционер, ауаажәларратә усзуҩ, аҧсуа драматургиа ашьаҭакҩы Самсон Иақуҧ-иҧа Ҷанба ибиографиа, идраматәи, ипрозатәи, ипоезиатәи рҿиамҭақуа. Ашәҟуҩҩ ду ирҿиамҭақуа ирызкны уаанӡа иҭыҭхьаз аусумҭақуа рышьҭра иқумлакуа акритика-биографиатә очерк авторцәа ирылшеит ганрацәала, инарҭбааны, ҳаамҭазтәи алитературадырра аҭахрақуа ирықушәо, С. И. Ҷанба ирҿиамҭақуа аидеиатә-сахьаркыратә анализ рзура.

А $\frac{3603020000}{М623(06)85}$ 093.85

© Ашәҟуҭыжьырҭа «Алашара», 1985

С. И. ҶАНБА ИБИОГРАФИА

Аҟуа аҧшаҳәа иатәу аҭыҧ ҧшӡақуа руак аҟны игылоуп Аҧсуа ҳәынҭқарратә драматә театр. Уи аҿаҧхьа апостамент иқугылоуп атеатр зыхьӡ ахыу Самсон Иақуҧ-иҧа Ҷанба иҧьазтә биуст.

Уи машәырны иҟамлеит. Аҧсуа культура аиреи ашьақугылареи алацәажәараан, Д. И. Гулиа иаамышьҭахь иаразнак иӡбаху ҳҳәоит ҳмилаҭтә драматургиа ашьаҭакҩы, апрозаик, апоет, аҳәынҭқарратәи ауаажәларратәи усзуҩы С. И. Ҷанба.

Самсон Иақуҧ (Куагу)-иҧа Ҷанба диит 1886 шыкуса ииун 18 азы Очамчыра араион (усҟан уи Кудрытәи ауезд ҳәа иашьҭан) Аҭара ақыҭан, анхаҩ ҕар иҭаацәараҿы. Рҧа заҭҷә Самсон ида, уи иани иаби ирыман даҿа хуҩык аҧҳацәа. Иуадаҩын анхаҩ ҕар изы ҭаацәара дук рныҟугара, аха уи агухьаа мкыкуа Куагу иӡбеит иҷкун аҭара иирҭарц. Самсон даныхуҷыз инаркны игурҭҟул бзиан, иибоз-иаҳауаз ихашҭуамызт, игуникылон. Уи ҷыдала дрызҿлымҳан ажәлар рашәақуа, ражәабжьқуа, рлакуқуа. Ихаҭагьы аҧхьарца аирҳәон. Зыҷкун дышҟубҷаз збоз аб, ииулак-ииҳәалак 1893 шыкусазы уи даанаирхуеит Драндатәи (Ҭҟыбынтәи) ауахуаматә школ. Уи ашкол даналга ашьҭахь, иара убасҭәҟьа хаҧсыра баны, аб иҷкун дҭеиҭоит Аҟуатәи Ашьхарыуатә школ. Амала ашкол даанамхуеит, иаб ихарҧь ала аҭара иҭар акухеит. Иаб, аҟауар ршьшьаны, аҧьармыкьаҿ иҭины, ихашәалоз аҧара ала иҧа дныҟуигон.

Аҷкунгьы иаб иааҧсара имырӡит: аҭаразгьы алеишәазгьы дҿырҧшыганы дҟалеит. Қуҿиарала Ашьхарыуаа рышкол дшаалгаз еиҧш, уи дрышьҭуеит Қуҭешьтәи (Хонтәи) ақыҭанхамҩатә школ ахь. Усҟан, актәи аурыс революциа ианасакьаҳәымҭаз акун. Самсон Ҷанба дышқуҧшӡазгьы, асоциализм аидеиақуа дрызҿлымҳан, ихы ацәыҧхьаик'уамызт ареволиуциатә ҭысра, активла ихы алаирхууан царизм ахатәымчра иаҿагыланы имҩаҧысуаз ақуҧара. Ашәҟуҩҩ ихаҭа, ашьҭахьы абарҭ ашықусқуа абас игуалаиршәон: «Февральтәи ареволиуциа ҟалаанӡа, ҷыдала 1904—1905 шықусақуа рзы, Қуҭешь аҭара аныстҭоз, сара срылахун аҳәынҭқар ихатәымчра иаҿагыланы имҩаҧысуаз адемонстрациақуа, изныкымкуа аҟамчҧҭаҭагьы садыргахьан»[1].

Ақыҭанхамҩатә школ даналга (1907 ш.) ашьҭахь, уи шықусык инеиҳангьы иқыҭаҿ дыҟан. С. Ҷаҧба акыр иҿҧишәеит иҭара наигӡарц азы, аха аиҳабыра мап ицәырк'уан. Ашьҭахь, 1909 шықусазы уи рҭаҩыс аусура далагоит Қутолтәи ашкол аҿы, аха адырҩашықусан ихы дақуиҭыртәит, арҭаҩы изанааҭ ала аршаҳаҭга шәҟуы ахьимамыз азы. Аха арҧыс еиҿамс уи дааннамкылеит. 1910 шықусазы уи дҭалоит Қуҭешьтәи арҭаҩратә семинариа, ибзиаӡангьы дагьалгоит 1914 шықусазы. Уаҟа уи иоуит амузыкатә ҭарагьы. Шықусык аҟара уи рҭаҩыс аус иуан Қутол, аха адырҩашықусан (1915 ш.) арзаҳал иҩуеит Аӡҩыбжьатәи ашкол ахь диаргарц азы. Уаҟа рҭаҩыс аусура даналага, бзиа дибеит, 1916 шықусазы ҧҳәыссгьы дигеит ашкол аҿы аус ицызуаз арҭаҩ ҧҳәызба Елена Никонор-иҧҳа Гоиден. Иара убри ашықусан хаҭеи ҧҳәыси Аҟуаҟа ииасуеит. 1916 шықуса инаркны 1921 шықусанӡа С. Ҷанба аус иуан Аҟуатәи

[1] КПСС Ацентр Комитет ИМЛ Қырҭтәылатәи афилиал апартиатә архив, афонд 14, аус 466, абҧьыц 9.

арҭаҩратә семинариа иатәыз алагамҭатә школ аҟны. Уи Аҟуаҟа ииасра хықукы хадас иамаз аҭыҧантәи аинтеллигенциа иҭегь ҕуҕуала аҿрымадареи ареволиуциатә ҭысра ҿышәала ахалархуреи роуп.

Актәи адунеизегьтәи аибашьра (1914 ш.) иаанарҧшит Урыстәылатәи царизм шеилабааз. Иаҳа-иаҳа аҿарҕуҕуон, аҿарҭбаауан ареволиуциатә ҭысра. 1915 шықусазы С. Ҷанба далалоит асоциал-демократиатә партиа. Уи ақыҭаҿы иҟазаара ареволиуциатә еилашыра дацәыхаранатәуан. Уи анаҩсангьы, иара Аҟуаҟа ииасра хықукыс иаман, аҧсуа жәлар аҭара-лашара рыларҭәаразы имҩаҧигоз аус иҭегь арцыхцыхра. С. Ҷанба асеминариаҿы аус иуан аҧсуа бызшәеи агеографиеи рырҭаҩыс. Уи адагьы, ҳазҿу ашықусан уи напаирк'уеит Аҧсны агеографиа арҭага шәҟуы «Аҧсабараҭара» аҩра. Ашьҭахьы, С. Ҷанба ирҭага шәҟуы дырбан амилаҭқуа ркьыҧхь иазкыз ацәыргақуҭаҿы, акырынтә ирҿеины, ихарҭәааны иҭрыжьхьан (1923, 1932, 1933, 1935 ш. рзы).

С. Ҷанба иреволиуциатәи ирҿиаратәи усура еиҳа аҿарҭбааит Урыстәылан аҳәынҭқар данахырҳәа ашьҭахь. Февральтәи ареволиуциа ажәларқуа ирнамҭеит иззыҧшыз асоциалтәи амилаҭтәи хақуиҭра. Усҟан С. Ҷанба цқьа еилкааны имамызт апартиаҿ имҩаҧысуаз ақуҧара хырхарҭас иамаз. Хыхь иаҳарбаз автобиографиатә ҟазшьа змоу игуалашәараҿы ашәҟуҩҩ иҩуан: «Усҟан абольшевикцәа рорганизациа саламлеит, избанзар, цқьа еилырганы исыздыруамызт урҭ рпрограммеи русушьа атактикеи»[2]. Аха, иагьа ус акузаргьы, С. Ҷанба еснагь абольшевикцәа рымҩа дықуланы аҷьажәлар ринтересқуа ихьчон. Урыстәылан иҟалаз Октиабртәи асоциалисттә революциа ацыҧхьқуа Аҧснынӡагьы иааӡеит.

[2] Уаҟа.

Ашәҟуҩҩ ихдырра аизҳаразы аҭак ҷыда аиуит 1918 шықусазы Аҧсны, аамҭа кьаҿла акузаргьы, Асовет мчра аиааира агара. Ари ахҭыс иазкны, ашьҭахьы С. Ҷанба иҩит «Аҟуа, март 28 азы» захьӡыз астатиа. Ҭабыргыуп, Асовет мчра усҟан Аҧсны рацәак нарха аимуит, аха уи аҭакы дуун ҳтәылаҿацә аџьажәлар рреволиуциатә қуҧараҿы. Асовет мчра Аҧсны аамҭала аиааира агара аиҳарак изыбзоураз Нестор Лакоба еиҿикааз «Қьараз» ауп. Ари ахҭыс далацәажәеит С. Ҷанба ипиеса «Қьараз» аҟны.

Ишдыру еиҧш, дук мырҭыкуа аменшевикцәа ирылшеит абольшевикцәа напхгара зырҭоз кьаразаа рықугылара ахуаҿра. 1918 шықуса инаркны 1921 шықусанӡа Аҧсны аменшевикцәа рнапаҿы иҟалеит. Ҳтәылаҿацә аҟны ишьақугылеит урҭ ршьаарҭәыратә режим. Аҧсны иахаҧаз аменшевикцәа рдиктатура маӡала иаҿагыланы иқуҧоз абольшевикцәа рхы иадырхуон алеґалтә (азин змоу) организациақуагьы: апарламент, акьыҧхь. Убас С. Ҷанбеи иҩызцәеи (М. Цагуриа, Д. Аланиа, И. Маан) рхы аладырхут 1918 шықусазы аменшевикцәа еиҿыркааз Жәлар р-Совет. «Ахьҧшымцәа» ҳәа рхы иахьӡҭаны, арҭ аҧшьҩык активла иалагоит аменшевикцәа Аҧсны имҩаҧыргоз ашовинисттә политика иаҿагыланы ақуҧара. Урҭ русура даара аху ҳаракны ишьон Н. А. Лакоба. Уи иҩуан: «Ахьҧшымцәа» ргуҧ — урҭ ҳара ҳҩызцәа роуп. Урҭ, апарламент ирнаҭаз азинқуа рхы иархуаны, аҿаасҭа рныртҭон ашовинистцәа, ... амилаҭеилыхцәа, идрыргамон урҭ рфокусқуеи ршантажқуеи. Аҧснытәи Жәлар р-Совет иалахуқуаз аҩызцәа ргуҧ, иажәа мцхухом ҳәа сыҟоуп абас рзаҳҳәар: «урҭ рреволиуциатә уал ламысла инаргӡон»[3].

«Ахьҧшымцәа» ргуҧ иазкны С. Ҷанба ихаҭа иҩуан:

[3] Нестор Лакоба. Аҧсны Октиабртәи ареволиуциа ацҧхьқуа, Аҟуа, 1922, ад. 21 (урысшәала).

«Жәлар р-Совет аҟны ҳусура... Аҧсны амассақуа рҿаҧхьа аменшевикцәа рыпату аларкура, иара убри алагьы аџьажәлар абольшевизм рыдкылара армариара иазкын»[4].

Зыӡбаху ҳамоу агуҧ иабзоуроу рацәоуп раҧхьаӡатәи аҧсуа газеҭ «Аҧсны» аҭыжьраҿгьы. Ари агазеҭ, аменшевикцәа ргуы ишаанагоз еиҧш, акультуреи аҭаралашареи аусқуа рымацара ирызкымхеит. Уи иҿаҧнаҿуан аменшевикцәа ржьагатә политика, аџьажәлар иреилнаркаауан абольшевикцәа рхықукы. Агазеҭ «Аҧсны» ахушьара ду аиуит «Аҧснытәи АССР аҭоурых аочеркқуа» рҟны: ...аҧсышәала апериодикатә кьыҧхь арҿиараҿы иара иабзоуроу атәы ҳамҳәаӡаргьы, ари агазеҭ аҭак ду змаз ароль нанагӡон ажәлар акультура рылартҭәараҿы, урҭ политикала рааӡараҿы, раҧхьаӡа аҧсышәала аҩра иалагаз ашәҟуҩҩцәа реидкылареи урҭ рҩымҭақуа ажәлар рылартҭәареи рҿы»[5].

С. Ҷанба далан агазеҭ «Аҧсны» напхгара азҭоз аредакциатә гуҧ (1920 ш. ииуль 24 инаркноуп Д. Гулиа редакторк иаҳасаб ала агазеҭ ихала инапаҭаҩра даналага). Агазеҭ актәи аномер ианылеит апрограмматә ҟазшьа змаз, С. Ҷанба истатиа «Ҳгазеҭ «Аҧсны». Уаҟа ашәҟуҩҩ аҧхьаҩцәа иреилиркаауеит аҧсышәала агазеҭ аҭыжьра хықукыс иамаз. С. Ҷанба ииашаны иазгуеиҭон: «агазеҭ ҟалароуп ажәлар зегьы рзы ҧхьагылас, амҩа иаша иқунаҭароуп, ирыгыу-ирыбзоу ранаҳәароуп, рыблақуа хнатыроуп, рыхшыҩ арҭбаароуп». С. Ҷанба истатиақуа аҧхьаҩцәа еилыкка идиарбон, абольшевикцәа рпартиеи абуржуазиатә партиақуеи рпрограммақуа ажәлар рлахьынҭа аӡбараҿы ҭакыс ирымаз. Ҷыдала

[4] Иаҳарбаз апартархив.

[5] Аҧснытәи АССР аҭоурых аочеркқуа, II атом, Аҟуа, 1964, ад. 145 (урысшәала).

ахцәажәара аҭахыуп уи истатиа «Иҳамбааит абольшевикцәа!». Араҟа С. Ҷанба иқуиргылоит азҵаара: абуржуазиатә партиақуа зегьы абольшевикцәа ҕаҵәас изышьҭырхзеи, еицҽакны «иҳамбааит абольшевикцәа» ҳәа изықугылеи? Ари азҵаара ашәҟу@@ аҭак аиҭоит абас: «Абольшевикцәа рыда, егьырҭ апартиақуа зегьы ажәытә ҧсҭазаашьа аиқурхара иалагеит, жәлары ирзеиҧьыз уск аҟаҵара нашьҭамлеит. Абольшевикцәа ракузар, урҭ ажәытә ҧсҭазаашьа шьаҭанкыла иҧсахтәуп ҳәа иқугылеит. Абуржуазиатә партиақуа абольшевикцәа зырцәымыҕхаз, урҭ акапиталистцәеи апомешьчикцәеи рмал (адгьыл, азауадқуа, афабрикақуа) рымхны аҧьажәлар (аусуцәеи анхацәеи) ирыҭатәуп ҳәа ахьырҳәаз азоуп».

С. Ҷанба даара деигурҕьоит аҧсуа жәлар рполитикатә хдырра аизҳара. «Аидгылара» зыхьзу истатиаҿы, ашәҟу@@ игуы иахуаны и@уеит, ажәлар ртцеицәа иашақуа, Жәлар р-Совет аҿы рхаҭарнакцәа — «ахьҧшымцәа» аменшевикцәа наҳтарк, аҧсуаа зегьы, лада@ада, шәара-ҳара ҳәа реырымшакуа, еидгыланы, еицҽакны ҳаҧкунцәа аушәыжьроуп ҳәа игылеит ҳәа. Жәлары зегьы еицырзеиҧшу аус аҿы аидгылара шаҭахыу рхала иахьеилыркааз деигурҕьаны, ашәҟу@@ иаҵшьны иазгуеиҭоит астатиа анцәаҳҭаҿы: «...ижәдырлааит, жәлары, еидгыларoуп мчыс иҟоу».

Аҧсны Асовет мчра аиааира шагаз еиҧш, ашәҟу@@ иаразнак акоммунисттә партиа далалоит, гуаҧыҳәарала иҿерылаирхуеит аҿыц ҧсҭазаара ашьақургылара, ашьақурҕубуара аускуа. Уи дырхадыргылоит еиуеиҧшым аҭакзыҧхыкуу аусҳәарҭақуа: Аҧсны аҵара ус азы Жәлар р-Комиссариат (1921—1925), Аҧсны Ацентртә Нагзаратә Комитет (1923—1930), Аҧсны ашәҟу@@цәа Реидгыла (1932—1937). Иара убас С. Ҷанба акраамҭа аус иуан агазеҭ «Аҧсны Каҧшь» аредакторсгьы. Аамҭала уи дыҟан Аҧсны Акультура аинститут адиректорат ачленс (1932—1933), нас уака анаука аусзу@ыс.

С. Ҷанба еиуеиҧшым аамҭақуа рзы далырххьан Қырҭтәылатәи Акомпартиа Аҧснытәи аобком Апрезидиум, СССР, Аахыҵ-Қавказ, Қырҭтәыла, Аҧсны а-Цикқуа, СССР ашәҟу@@цәа Реидгыла Аревизиатә комиссиа рчленс.

АДРАМАТУРГИА

I. Аҭоурыхтә драма «Амҳаҵьыр»

С. Ҷанба асахьаркыратә литература инапы алеикит агазеҭ «Аҧсны» аҟны аусура даналага инаркны. Иара убри агазеҭ адаҟьақуа рҟноуп акьыҧхь ахьабазгьы раҧхьазатәи аҧсуа профессионалтә драматә ҧцамҭа — иииеса «Амҳаҵьыр».

Ишдыру еиҧш, аҧсуа жәлар рҭоурых аҿы зегь реиҳа ибҕаҧҵәага усны иҟалеит, иашаҵәкьан итрагедиатә даҟьахеит аҧсуаа массала Ҭырқутәылаҟа мчыла рыкугара. XIX ашәышықуса актәи азбжа инаркны 1880 шықусанза, зны еиқутәо, нас еиҵа ихышхытцәаны идәықуло[6] маҵара, амҳаҵьырра иагеит ҳажәлар рыбжеиҳарак.

Г. А. Зиҙариа и@уан: «Аҧсны ныжьны ақутра (амҳаҵьырра — А. А., В. Д.) ацәқурҧа дуқуа хунтә иҟалеит: 1840—1841 шықусақуа рзы агенерал Муравиов им@аҧигаз ашьаартцәыратә експедициақуа рышьҭахь;

[6] А. Фадеев. Аҧсны аҭоурых аочерк кьаҿ, актәи ахуҭа (ажәытәзатәи аамҭа инаркны 1870 ш. азы иҟалаз анхацәа рреформанза, Аҟуа, 1934, ад. 165 (урысшәала).

1853—1856 шықусақуа рзтәи Ҟрымтәи аибашьра ашьҭахь; 1964 шықусазы; 1866 шықусаздәи ақугылара ашьҭахь; 1877—1878 шықусақуа рзы аурыси аҭырқуеи реибашьра аамҭази, уи ашьҭахьи»[7].

Амҳаԥьырра зыхҟьаз амзызқуа рацәоуп, зегь еилкаам. Амзызқуа ихадақуоу рахьтә аԥхьа игылоуп царизм аколониалтә политика. Аурыс ҳәынтқар иматцуцәа, «ажәлар рықугылара хуаҽны, Аԥсны назаза рҽышьақудырбуԥуарц азы асулҭантә Ҭырқутәылаҟа ажәлар рықугара (амҳаԥьырра) зҭахыз англыз-ҭырқуатә еиҳабыреи урҭ рагентцәеи рус хумгақуа ирыдгыланы, рпровокациақуа ирыцхраауан, идырбыжк‘уан». Аҩбатәи аҭыԥ ааннакылоит ҭауади-аамсҭеи рчарҳәарагә роль. Урҭ, рыжәлар рлахьынтә хьаас имкыкуа, ишрылшоз ала иашьҭан, дара рнапатцаҟа иҟаз анхацәа иахьцоз Ҭырқутәылаҟа ирыман ицарц[8].

Ахԥатәи аҭыԥ ааннакылоит аҭырқу султан иагентцәа рыцәгьаршратә агитациа. Урҭ анхацәа рыцҳақуа ржьон Ҭырқутәыла цьанаҭ тәылоушәа, избан акузар ирҭахын аԥсуаа рхы иадырхуарц Урыстәыла абашьраҽы[9].

Абасала, мчыла, имцу агитациала уҳәа, хыма-ԥсыма еизырҳәҳәаз рыматәақуа рызқунтцаны, рыдгьыл, рыҩны, рыраху ааныжьны, рыҳәсақуа, рхуҷқуа еибарҭәыуа, ажәлар зққы-зққыла икылыргеит амшын аҟуарахьы, араҟа аҭырқуа иҧбақуа илырҭарыжьын идәықулеит «зышә-гуашә» асас изы иаарту «аԥьанаҭ дгьыл» ахь — Ҭырқутәылаҟа.

Абри ахҭыс хлымҙаах иахҟьаны, ареволиуциа ҟалаанҙатәи акьыԥхь аҟны изларҳәо ала, ишәыкакаҷыз Аԥсны ицәҳәыу сакарахеит: адәқуа, амхқуа амҧқуа, аҭырасқуа рхылеит, абаҳчақуа, ақуатцақуа бнаршәырахеит.

Абарҭ зегьы рнаҩс, амҳаԥьырра иахҟьаны аԥсуаа рекономикеи ркультуреи змырҧьацашаз аҭагылазаашьа роуит.

Хыхь иаҳарбаз ахҭыс хлымҙаах ауп шьаҭас иамоу С. Ҷанба ипиеса «Амҳаԥьыр». Уи акьыԥхь абеит 1919 шықусазы агазеҭ «Аԥсны» адаҟьақуа рҟны, нас 1920 шықусазы хаз шәҟуны иҭытцит. Автор уи ашьҭахьгьы акырынтә дазыхынҳәхьан ипиеса. Иаҳҳәап, 1930 шықусазы С. Ҷанба иалкааy иҩымҭақуа реизга анҭижьуаз, апиеса акыр аус адиулт, ихаирҭәааит[10]. Апиеса аҩбатәи, ихарҭәааy авариант нас ҳалацәажәап. Уажәазы апиеса актәи авариант алацәажәара ахуҭоуп ҳәа иазаҳаԥьхьазоит, избан акузар, уи апиеса иахцәажәахьоу зегьы ҷыдала анализ ззыруа уи аҩбатәи авариант ауп, актәи авариант аҙәгьы даатгыланы дахымцәажәацт. Убри аҟнытә, апиеса аҩбатәи авариант ахь ҳаиасаанҙа, ҳзыхцәажәо аҩымҭа аидеиатә-тематикатә цакы иагыу-иабзоу азы аҙәгьы ҳаиҿагылазом, акгьы имаҳкзом.

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, ԥшь-актк змоу С. Ҷанба ипиеса «Амҳаԥьыр» аҟны иаарԥшу, амҳаԥьырра иадҳәалоу ахҭысқуа роуп, ҷыдала, 1877—1878 шықусақуа рзы аурыси аҭырқуеи реибашьра иахҟьаны зегь реиҳа идууз аԥсуаа рахцара иазкыуп.

Апиесаҿы ихытҳәааy афырхацәа рымацара шалоугьы, автор иҭахыуп аҭоурыхтә хҭыс шьҟалатцәкьаз аарԥшра. Сахьақуак, аҭоурыхтә хҭысқуа рдраматә инсценировкоушәа иҟоуп. Убри аҟнытә, ҳҩашьахарым ҳәа ҳаҟоуп, апиеса аҭоурыхтә хроника аҟазшьа змоу ҭоурыхтә драмоуп ҳәа азаҳҳәар.

---

[7] Г. Зиҙариа. Аԥсны Урыстәыла адлареи уи аҭоурыхтә цаки, Аҟуа, 1960, ад. 215 (урысшәала).

[8] Уаҟа, ад. 215, 217.

[9] А. Фадеев. Иаҳарбаз иусумта, ад. 166.

[10] Убас, уи аус адиулт 1934 шықусазы Аҟуа иҭытцыз ажәабжьқуа реизга «Аԥхьарца» ианитцаз ипиеса аурыс вариантгьы.

Ажәлари Аҧсни ирхыргаз атрагедиа ду аарҧшуп иаабац аҧсуа нхаҩы Рашьыҭ иҭаацәара ирхыргаз атрагедиала. Адрамаҿы иаарҧшу ахҭысқуа хадаратәла имццакӡакуа ицоит, аха зны-зынла, урҭ ҷьарак иаангылама уҳәаратәы, амцху еиҭыхыу ацәажәарақуа урылахоит. Зынӡа имаҷуп ацәқурҧақуа реиҧш ихышхыҭәаны, улаҧш рхьымӡо иццакны имҩаҧысуа асценақуа.

Апиеса алагамҭаҿы ҳара иаабоит иҭынчу, ҟыҟ-ҿыҟда инхо, зегь рыла зҳәатәы еиқушәо аҧсуа ҭаацәара. Аха раҧхьатәи арепликақуа рышьҭахь, аҧхьаҩ игуеимҭарц залшом адәахьтәи аҭынчра уажәы-уажәы аҧжәарахьы ахы шхоу. Маҷ-маҷ аҿеизгара иаҿыз аҭагылазаашьа бааҧсы, афырҭын еиҧш, иҕуҕуаҟацаӡа, напеикуршала инхоз аҭаацәа иларысын, рыдгьыл гуакьа иаҟуҭханы, амшын инхыҭәҳәаланы, атәым дгьыл аҟны инаганы иланартәеит.

Аҭаацәа реиҳабы Рашьыҭ, иҧшәмаҧҳәыс ирласны шьыжьхьа ҟалҭарц длыҳәоит, избан акузар ажәлар реизарахь дыццак'уеит. Рашьыҭ иажәақуа злаҟоу ала, ажәлар ҷьара рыцҳарак ианиараны ишыҟоу ҩашьом: «Аибашьра рыбжьалар ҟалап аурысқуеи аҭырқуцәеи. Ус ажәабжьқуаны ирылоуп»[11]. Ус, ргуырҿанӡамкуа агуашә иааҭалоит иззыҧшымыз асасцәа — апапи астражники. Урҭ рааира зызкыу аилкаара мариоуп. Апап имӡакуа иҳәоит иааира қукыс иамоу: «Рашьыҭ, угуы уҭахуц ҭынч, ухшыҩ азышьҭ. Иудкыл анаҭра, ухуҷқуагьы наҭ, убри ауп иуасҳәо».

Апап иихәаз Рашьыҭ дақушаҳаҭымхошәа аниба, астражник иабжьагарала, уи дицырхырааны Рашьыҭ иҧеиҭыбӡа Қьаамил даҳнаҭуеит ҳәа иалагоит, аха иамуит. Ицәгьарахошәа анырба, апапи астражники шәан,

[11] Араҟеи уи ашьҭахьгьы ацитатақуа аагоит С. И. Ҷанба ишәҟуы «Амҳаҷьыр» (Аҟуа, 1920) аҟнытә.

ашҭа инҭҟьаны ицеит. Абас инҭәоит апиеса актәи ақугылара. Аурыси аҭырқуеи рыбжьара аибашьра ҟалар ҟалап ҳәа Рашьыҭ иихәо ажәақуеи, нас, аначальник дааусит ус дук азы ажәлар драцәажәарц, аизара ҟалоит ҳәа жәабжьны ирылаҩызи рыла апиеса ахы ак'уеит.

Аҩбатәи ақугылара алагоит, аначальник идҭала дәҟьаш ҧшӡак аҿы аҧса амҭан еизыргаз ажәлар реизарала. Аначальник ажәлар дрықумчны ргуы рҿанитцеит аҭырқуа иагентцәа зҭәах'уа ақыҭақуа амца рыжәҭаны ишықурблаауа. Ажәлар рыхьӡала иқугылаз Рашьыҭ дыҭҟьа-ыҧан акумкуа, ашьшьыҳәа, иҿырҟасаны аначальник иеиҳәоит дара рыбжьара аҭырқуа иагентцәа зҭәах'уа уаҩ дшыҟам. Ашьҭахь уи дрылацәажәеит аурыс администрациа рыхьӡ ала апапцәа иҟарҭо аиакумқуа, аҳәарагь ҟаиҭоит аиҳабыра урҭ зҿу иаҟурхырц. Аха, аначальник, уи иажәа анагӡаха имҭакуа дналаҧалан, ажәлар драцәҳауеит, исыршәоит ҳәа далагоит. Харада згуы ндырхаз анхацәагьы ҿымҭ еилыҭны доусы рыҩнқуа рахь ихынҳәуеит. Аурыс администрациа аиаша шҧаҟарымҭари ҳәа ажәлар хуҷӡак агуҕра ирымаз шрымпыҭабази, аколонизаторцәа рахьтә уаҳа цхыраара шырмоуа реилкаареи ртәы зҳәо аизара асценақуа рыла, апиеса асиужет аҿиараҿы уаҳа зда царҭа амам аҩаӡараҿ (акульминациа) инеит. Реизара ашьҭахь ажәлар ахылаҕьара иҭаланы рҿылархан, арыцҳара ду ахь икылсит.

Апиеса ахҧатәи ақугылара ҳнанагоит Рашьыҭ иҩнаҭаҿы. Уи иҧшәма Фатмеи иҧҳа Шьазинеи ҩымш раахыс аҩныҟа имаац Рашьыҭи Рослани ирзыҧшуп. Амшын аҧшаҳәаҟынтә иго абзарбзан ахысбыжьқуа ргуаҿы идырҿыхоит ацәалашәара бааҧсқуа. Аха урҭ иаалырҟьаны, еибга-изҩыда ихынҳәуеит аҩныҟа. Иахьааиз аҭаацәа ирарҳәоит Омар-Ҧашьа ага дшыӡхыҭыз, аурыс ир Ег-

рыѣа ишхьатцыз. Убри аламтҭалазы, шьхаруа мҩақутцаҩык дицны ргуара дааҭалоит ҭырқуа агентк. Уи излаиҳәо ала, аҧсуаа аурысцәа рнапаҽы азалымдарақуа, абааҧсрақуа ишрыниаз аҭырқу султан ианиаҳа, ар ааишьҭит, ацхыраара риҭарц, рхақуиҭра ихьчарц. «Издыруада, — иҳәеит аҭырқуа, — иаҳҳәап ус, ҳаҧхьаѣа еитцахарак уажәтәи аибашьразы иҳахьыр, аурыс гьааур макьана дыҕуҕуоуп, уи иахьа-уатцәы уаҩы ибашт, шәара ҳашьцәа, ашьхаруаа, шәгуы иаҭахызар, бзиала шәаабеит, Ҭырқутәыла шәа шәзы ихиоуп, шәыҧсадгьыл ишәзаҩызоуп»[12]. Нас даалаган Ҭырқутәыла, аҧсуаа «ҷьанаҭ ҧсҭазаара» шырзыҧшу атәы аҳәара далагеит: «Уа, ҳа хҽы, зегьы хумарра-ччарада, гухьаа уаҩы имамкуа, акы рыгзамкуа ауп ауаа шынхо; аҽадақуатцәѣьагьы шьақарла ичоит, ҳѣабаққуа ракузар, урҭ рҧыҽхақуа азы иаарҭаҭәо акамбашьқуа ҙаатәаланы рыҽдырхьшәашәоит ашоурақуа раан»[13].

Аҭырқуа данца ашьҭахь, дук мырҭцыкуа абжьы гоит: «Е-у-уыу-уыу! Өмар-ҧашьа шьҭахьла дхынҳәит! Ажәлар, шәеиха Аѣуаѣа, Аѣуаѣа! Е-у-уыу-уыу!»[14].

Аҭырқуа иихәаз цқьа агура шимгазгьы («уаргьы цәгьаҙа иурҽхуоит Ҭырқутәыла, иаадыруеит уаѣагь ҷьанаҭ шыѣам, аха»... — иҳәоит уи гуаныла), Рашьыҭ иҭаацәа иманы агаѣа дкылсуеит.

Ари ақугылара нтцәоит, Рашьыҭ иҭаацәеи иареи рыҧсадгьыл кажьны имцар ада ҧсыхуа рымамкуа аҭагылазаашьа ианақушәа, рыҧсадгьыл ақутцра ирызнарҭцысыз агурҩацәгьа аазырҧшуа асахьала.

Апиеса атцыхутәантәи ақугылара мҩаҧысуеит Рашьыҭ иҭаацәеи иареи атәымтәылахь изго аҕба аҩнутцѣа.

---

[12] С. И. Ҷанба. Иалкаақуоу, Аѣуа, 1958, ад. 266.
[13] Иара уа, ад. 267.
[14] Иара уа.

Убри аҕбаѣны рхы рк'уеит, амҳаҷьырра ашьҭахь «аҷьанаҭ тәылаҽы» изыкушәараны иѣаз агуаѣрақуа. Амлеи аҙышареи ирыхѣьаны ахуҷқуа акатаҳәа иҧсуеит, уаҳа рыламкуа аҷьамыҕуатцәѣьа иҭагылоуп адуцәа, аха аҭырқуцәа урҭ рыгухьаа ркҙам, араху ишырзымныѣуара ирызныѣуоит: иҧсыз ахуҷқуа ранацәа ирымкукуааны амшын иаларыжьуеит, аҳәсақуа ламысдарыла еимырдоит.

Аҧхьаҩ игуы атцанҙа иҭнашьаауеит, ан, иҧсыз лхуҷы дылгудкыланы, дырҭцысуа, диацәажәо (уи ала аҭырқу мшынуаа ахуҷы иҧсы ҭоушәа длырбоит, мамзар урҭ аҧсы амшын даларыжьуеит), илҳәо ажәа гуҽкаагақуа: «Нан, схуҷы ҧшқа, нан! Избан ари дзақушәарыз уан? Уаҧхьа аҧсра зылмоузеи, уан изхабгаз, нан сыҧшқа! Ухьшәашәаҙа ушҧаскыу, нан схуҷы!»[15].

Ари асцена гуҽкаага иугуаланаршәоит, уи еиҧшу сценак А. Серафимович ироман «Аихатәы рҩаш» аѣнытә». Уаѣагьы, аҧҳәыс қуҧш, автор длызгудууны «Аѣуараса» ҳәа дзышьҭоу лхуҷы иҧсра лхы лтәымкуа дѣанатцан, мчыла иҽы еихыхны агуҳәҧы иҽалтцарц дахьаҽу илҳәоит ухуы-ужьы еилазыргыло ажәақуа: «Мшәан, иѣаутцо закуи, срыцҳашьа, сгуацаҧха, соуҧшәыл, уҽсыҭ! Иѣалома иѣоутцо...»[16].

Абас иѣоуп иааркьаҽны апиеса атцакы.

Ишаабо еиҧш, апиеса «Амҳаҷьыр» аѣны С. Ҷанба иқуиргылеит заарҧшра мариам, еилоу атема. Адраматургиа аганахьала ашәѣуҩҩ раҧхьаҙатәи иҧышәа ахьакуз адагьы, уи ихықукы анагҙара зыруадаҩуаз итцегь амзызқуа ыѣан: раҧхьа иргыланы иҳәатәуп, апиеса автор ишимамыз амҳаҷьырра атема иазкыз ҭоу-

---

[15] Иара уа, ад. 270.
[16] А. Серафимович. Иҩымтақуа, М., 1939, ад. 413 (урысшәала).

рыхтә ҭҭаамҭак, ажәлар атәымтәылахь рахгара иахааныз ргуалашәарақуа рыда, насгьы аҧсуа драматургиа ахаҭа иамамызт ахатәы милаҭтә традициак.

Убарҭқуа рҟнытә иқумгыларц залшом азҭаарақуа. Раҧхьа иқуҳаргылап абас еиҧш азҭаара: иабанʒаилшеи автор иигаз аҭоурыхтә епоха, ҷыдала амҳаџьырра, амзызқуа иамаз зеґьы иашаны, ихарҭәааны аарҧшра? Уи ашьҭахь ҳаиасып егьи азҭаарахь: илшама автор абас еиҧш иуадаҩыз, еилаз атема иақунагоу асахьаркыратә форма азыҧшаара?

Ҳара излаадыруала, «ихарҭәаау адраматургиатә ҩымҭа аҧҭараан, аҧсҭазаара намысла, иашала азнеира, азгушьра мацара азхом. Иаҭахыуп убас еиҧш иҟоу аҟазара, иҭих'уа асахьа, асценаҽы иқуиргылаз ауаа зегьы рыҧсы ҭоушәа раарҧшра»[17].

Ҳахуаҧшып абарҭ азҭаарақуа апиесаҽы ишаарҧшхаз. С. И. Ҷанба иҩымҭаҽы сахьаркырала ирҭабыргны иааирҧшит аурыс царизм ахаҭарнакцәа рполитика гьангьаш иахҟьаны (актәи ақугылараҽы, апап мчыла ажәлар рнаҭра дахьаҽу атәы зҳәо асцена; аҩбатәи ақугылараҽы, ажәлар реизареи аначальник ихымҩаҧгашьеи ртәы зҳәо асцена) ажәлар рыҧсадгьыл иқумҭыр ада ҧсыхуа рмоуа ишыҟалаз, насгьы уи рсабрада рҽих'уеит аҭырқуа Сулҭан Аҧсныҟа иааишьҭыз агентцәа, иаҳирбоит урҭ ажәлар шыржьоз, ҽмыршьагала ишрацәажәоз.

Аха, иагьа ус акузаргьы, иҳәатәуп, ашәҟуҩҩ апиеса аниҩуаз уи атема иазкыз аҭоурыхтә ҭҭаамҭақуа ахьыҟамыз, ажәлар рықуҭра амзызқуа ирызкны узхымҧаша агуаанагара ахьышьақумгылацыз аҩымҭа иаҧырхагамхарц шамуаз.

Амҳаџьырра зыхҟьаз ихадаз амзызқуа зегьы автор

[17] К. Симонов. Алитературатә темақуа рыла, М., 1956, ад. 213 (урысшәала).

реилкаара шимамыз атәы аҳәоит, апиесаҽы зынʒа иахьбжьахаз ҭауади-аамсҭеи рчарҳәаратә роль. Урҭ рчарҳәаратә политика еиҳарак иааҧшит ашәҟуҩҩ иҩымҭа зызкыу 1877—1878 шықусқуа раан. Хаала акуу (анхацәеи дареи ирыбжьаз ааʒара, аиуара-ахуҧҳара абзыцәашьара рхы иархуаны), мчыла акуу, урҭ ирхьырҧшны иргеит Ҭырқутәылаҟа зқьы-зқьҩыла ажәлар.

Иара убас, апиеса ианымҧшʒеит зыҧсадгьыл ааныжьра амалахазгьы згуы иҭамыз анхацәа (уаҟа «аџьанаҭ ҧсҭазаара» ишақудыргуҕхьазгьы), аҭырқуцәа мчыла икны, еидҽаҳәаланы, аҕбақуа ирҭажьны ишыргаз атәы.

Амҳаџьырра азеиҧш сахьа харҭәаамхеит, ашәҟуҩҩ ажәлар рыҧсадгьыл аҟны аанхаразы рықуҧара ахьааимырҧшыз иахҟьангьы. Г. А. Зиʒариа излеиҳәо ала, «1877—1878 шықусқуа рзы, аурыси аҭырқуеи реибашьраан, анхацәа рҭагылазаашьа ахьыцәгьахаз иахҟьаны, Аҧсны иахьабалак ақуҧара иаҽын»[18]. Аха ажәлар массала (иаҭаҳшьып —массала. А. А., В. Д.) рықугыларақуа апиесаҽы аҭыҧ рмоуит.

Ажәакала, апиесаҽы зда царҭа амам аҟынʒа инарцаз аҧсуа жәлар изҭагылаз атрагедиа угуаҟынʒа инеиратәы ишаарҧшугьы, амҳаџьырра зыхҟьаз амзызқуа зегьыҭәҟьа аҩымҭаҽы иаабом.

Аҩбатәи азҭаара аҭак ҟаҭо, ҳара иаҭшьны иазгуаҳҭарц хҭахыуп, С. Ҷанба аҧсҭазаара реалистк иаҳасабала аарҧшраҽы машәырла ишалимхыз аҭоурыхтә драма ажанр. Ахроника иазааигуоу уи ажанр хадара ауан 20-тәи ашықусқуа актәи рызбжазы аурыс советтә драматургиаҽгьы. Аҭоурыхтә хроника, аҧсҭазаара аконкреттә материал ахархуаразы алшара унаҭоит. Иашоуп, аҭоу-

[18] Г. Зиʒариа. Аҧсны Урыстәыла адлареи уи аҭоурыхтә ҭаҷи, Аҟуа, 1960, ад. 214 (урысшәала).

БИБЛИОТЕКА

рыхтә хроника иамоуп ихьысҳазтәуа амоментқуагьы. Ус еиҧш иҟоу апиесақуа рҟны ихадоу — аки-аки ахҭысқуа реишьҭаргыларoуп. Ас еиҧш иҟоу амҩа ақулара адраматург дҽанаҳәоит, ихаҿсахьақуа гулыршәаны аарҧшра иаҧырхагоуп. Убри аҟнытә ахроникатә пиесақуа рҿы афырхацәа хадаратәла рҟазшьақуа ганрацәала изаарҧшхом, аиндивидуализациа рыгхоит, иҿиауам.

Абарҭ еиқуаҳаҧхьаҙаз агхақуа С. Ҷанба ипиесаҿғьы иуҧылоит, аха иҳәатәуп уи аҩымҭа ихроника цкьоуп ҳәа шузазымҳәо. Уи, ахроникатә ҟазшьа змоу ҭоурыхтә драмоуп. Убри аҟнытә, араҟа иаабоит игулҭәааy ахаҿсахьақуагьы.

Уи аганахьала иҿырҧшыгоуп Рашьыҭ ихаҿсахьа. Иара дызлоу ахҭысқуа рыбзоурала, уи ҳара еилыкка даабоит зыжәлари зыҧсадгьыли рзы зхы иамеигҙо, аҧсуаа рхаҭарнак ашаҭәкьаны. Уи шьҭа дкуҧшым, иҩашьом аҧстазаараҿы акыр агуаҟракуа дышрыниахьоу. Ус шакуу лабҿаба иаабоит ижәлар арыцҳаракуа ианрыкушәа ихы шымҩаҧиго ала. Уи — иҟушу, ачҳара ҧуҧуа змоу уаҩуп. Иҭаацәеи иареи зыкушәаз арыцҳаракуа дыриааины, ицәаҩа мҧсахкуа, игуы камҳакуа, иааикуршоу ауаа ргуы шьҭих'уеит, дрылабжьоит. Аурыси аҭырқуеи реибашьра ҟалоит ҳәа ажәлар ианрылаҩы, зғуы цаз маҷымхеит. Зғуы еицакыз ауаа рыхьзала дыкугылоит ажәлар реизара аламҭалазы Омар: «Анцәа иумҳәан уи. Уажәы еибашьрак аныҟала, ҳара ҳхаҭагьы, ҳанхара-ҳанцырагьы ҳлыкуҙаа ҳцашт; ҳаҩныжәқуа ракузар, урҭгьы ццышәыртәышт. Иаҳҭахым ҳара уажәшьҭак аибашьра. Ҳааҧсеит, ҭынч ашьшьыҳәа анхарачара — убри ауп уажәы ҳзызгуаҟ'уа. Шаҟантә ҳаибашьхьоузеи? Дал, Ҷабал, Ҧсҳәы, убас ҳахьымеибашьыц ҳәа ҟамлазеит. Ших-Шамелгьы зны ҳашьха ҧшҙакуеи, ҳхақуитреи рзы ҳицеибашьуан, аха аҵыхутәан, ишыжәбо еиҧш, ҳамч мхеит. Издыруада, ҳаҧхьаҟа аамҭак,

аицәа иҳәахьазар, иҟалап. Уааҙа акгьы ҳҿазаҳкрым[19]. Ажәлар рхы рымагухьха, ҭынч игурҩауа ианааилагыла иҿацаза игеит Рашьыҭ ибжьы: «Ҳаит, угуы коумыжьын, Омар! Уара уоуми Ҧсҳәы исывагыланы исыцеибашьуаз! Итабыргыуп, ҳамч ҳамырҟьеит, аха ҳжәытә туы макьана ишҳамац иҳамоуп. Уи ҳаманаҵы ҳақуҧаларoуп иахьынзалшо, ҳанхаларoуп ҳаҧхьаҟа, ахақуитрахь. Инашоуп, ҳамч шәоуп, аха ҳгуы каҳмыжьроуп»[20].

Арҭ ажәақуа заҳаз ажәларгьы рыҧсы аатәалеит. Абарҭқуа зегьы рзоуп Рашьыҭ ажәлар бзиа ҙзырбо, пату зиқуртцо. Убри азоуп изахыццак'уаз, иагханы аизараҿы инеиз Рашьыҭ ибара. Дара ргуы излаанаго ала, Рашьыҭ неиҧш аҙәгьы илшом ргуы иҭоу, рхы иҭоу, рҿахуы анаҵальник иҿы аҳәара. Рашьыҭгьы ажәлар рыгурагара даҧсахеит. Уи дымшәа-дмырҳа иаахцәаны, акгьы мҙакуа анаҵальник неиҳәоит, аиҳабыра рахь ажәлар ирымоу агунамҙаракуа ртәы.

Аха Рашьыҭ ажәаҳәара маҷараҿ акуҙам игумшәара ахьаапҧшуа. Иламысдароу аус данакушәалак, ихы ишаҭом, ианаҭахха бцьарлагь дазхиоуп ихы, ижәлар рыхьчара (апапи акануеии, нас аҭырқуа иҧба акоманден иареи реиҿагылара асценақуа). Хыхь ишаҳҳәахьоу еиҧш, Рашьыҭ дкушуп. Уи ибзиаҙаны идыруеит ижәлар Ҭырқутәыла «аҧьанаҭ ҧстазаара» шрызҧшым, аха лаҧшра шрымамгьы идыруеит. Иара итәала, рыҧсадгьыл аҟны изтагылоу агуаҟракуа раасҭа еиҧьуп Ҭырқутәылаҟа акутцара. Рашьыҭ иҧсадгьыл даара бзиа иboит, уи ахьыҧшымразы акырцьара деибашьит, ашьа кеитәеит. Уажәы, иҧсадгьыл ааныжьны дымцар ада ҧсыхуа имоукуа данықалагьы, игуаҟны гуҧра хуҷык аанхеит, знымзар-зны сышҧахнымҳәри аҩныҟа ҳәа.

---

[19] С. Ҷанба. Иалкаакуоу. Аҟуа, 1958 ад. 260.
[20] Иара уа.

Иҧсадгьыл ахь имоу абзиабара, уи ааныжьра, иара изы ишгурҩацәгьоу хдырбоит атәымтәылахь изгаша аҧба анаадгылалак ииҳәо ажәақуа: «Ҳтәыла, ҳаҭоумҭан! Ҳара иаҳхарам уара уныжьра, уара гуҳәҧыхшла ҳзааʒаз, ҳабацәа рыбаҩ згуы иҭаҭаны измоу! Мап, ҳабаҩажә ауп ҳара ара иқуааго, ҳаҧсы ара инхоит, ара ҳабацәа енагьгьы нхарҭас иахьрымаз, рыбаҩ ахьыҭоу... Аҧсы узгом! Ҳтәыла! Уеиуа-зеиуоу, уҳаир, уцаҟьа ҟурҷаха, уҿацә, уҭкарра уҳәа ҳаҧсы злаʒҭым, излам егьыҟам! Зегьы-зегь ирылоуп ҳаҧсы аҟурҷаха! Амаху ҧҭәаха хуҷʒа, аҳаскьынц, аббыц уҳәа зегьы ирылоуп ҳаҧсы! (Аʒәырҩы аҭәыуара иаҿуп)»[21].

Арҭ баша жәақуам, ауаҩ игуаҟрақуа ирхылҭыз бжьуп, зычҳара уадаҩу агухь иахылҭыз ажәақуоуп.

Ашәҟуҩҩ жәа ҧхала иҭих'уеит Рашьыҭ иҧшәма Фатма лхаҿсахьагьы. Уи лгуы ҧшқоуп, дҟумшәышәʒа дыҟоуп, аха ҷьаргьы даабаʒом дҟыуҭәыуа, лхы дахашшаауа. Лара есымша хьаас илымоу лыҧшәма, лхуҷқуа рлахьынҭоуп, лхы дашьҭаʒам, иагьа гуаҟра дақушәаргьы, илычҳауеит. Уи зегьы дырнаалоит, зегьы рыгушәымышә лҳәоит, зегь рзы лгуы аартуп.

Рашьыҭ иҧҳа Шьазина апиесаҿы уиаҟара зҭазымк'уа ажәақуак лҳәоит, аха уи иҧеиҳабы Рослан ироль акыр еиҳауп. Уи активла дрылахууп ахҭысқуа акыр, иагьааирҧшуеит агуаҕьра, агумшәара.

Автор иқуҿиарақуа рахь иҧхьаʒатәуп, аҧсуа драматургиа аҟны акум, аҧсуа литература зегьы азгьы иҿыцу, аҧсуа жәлари Аҧсни гухьаамкрыла ирызныҟуо аколонизатор ихаҿсахьа аарҧшра. Убри аганахьала иҿырҧшыгоуп, Рашьыҭ иҭаацәа мчыла рнаҭра аҧшьызгаз апапи акануеии ртәы зҳәо асцена. Апап, хаала Рашьыҭ иҭаацәа рхы иҭеигаларц даҿуп ақьырсианра адкы-

[21] Иара уа, ад. 270.

лара анцәагьы аиҳабырагьы ргуы иахуо усны ишыҟоу, аха акануеи урҭ рацәажәарагь мышгароуп ҳәа иҧхьаʒоит — имчра дақугуҕ'уеит: «Акануеи (дазаамчны)\ Аха ҳамам ҳара уажәы, уи адагьы иаабахьеит аҿырххарақуа! Хаала иумуазар, мчыла иалҳаршап! Иаадыруеит урҭ рцәаҭалашьа!»[22]

Хыхь, апиеса аҭакы аиҭаҳәараан, ҳара ҳазааҭгыланы ҳахцәажәахьеит аколонизатор-администратор ихамхаҧагьара, имҿыҕра уҳәа ртәы, убри аҟнытә уи ихаҿсахьа аиҭазыхынҳәра аҭахны иаабом.

Автор иқуҿиарақуа ҳанрылацәажәо, раҧхьа иргыланы иазгуаҭатәуп уи исахьаркыратә ажәа. Апиеса ахы инаркны аҭыхуанʒа иҩуп аҧхьаҩцәеи ахуаҧшцәеи ирзаангуоу, еилыкка иҟоу абызшәала. С. И. Ҷанба ифырхацәа зегьы цәажәоит доусы ирнаало, ирышьашәалоу абызшәала. Иаагап, Рашьыҭи аначальники рцәажәашьатә стильла ашәҟуҩҩ рҟазшьақуа шааирҧшуа. Аначальник ихаҭа иеиҧш, ибызшәагьы мҿыҕыуп, иаанарҧшуеит ҩнуҭҟала иморалтә ҕарра. Рашьыҭ ицәажәашьа ианыҧшуеит иҟушра, иламыс, идоуҳатә беиара. Аначальник енагь дыцәҳа-шҳауеит, дыҳәҳәоит, дҟаауеит, иажәа еиҿкаам, жәарла иҕаруп. Иаагап ҿырҧштәык: «Ҿумҭын! Аҳәынҭқарра имҩаҧырго алацәажәара шәара шәақуиҭым! Шәашшыҧхьыʒ смаҳароуп! Изусҭада шәыззашшуа? Апапцәа! Анцәа иматцуцәа! Урҭ рҳәахьа нашәыгʒароуп, абунтра шәалагар... (иҭачкум раҭәаны идирбоит)»[23].

Зынʒа даҿакала еиҿартәоуп Рашьыҭ иажәа. Ажәлар рҿаҧхьа дгыланы данцәажәо, уи иажәа еиҿкаауп, ашьшьыҳәа, хрыжь-хрыжь ицоит, ииҳәо ахшыҩ аҭоуп, цәҳарак, ҕьрак алам, иҟумшәышәʒа, игуҟаҭагаха иҟоуп

[22] Иара уа, ад. 256.
[23] Иара уа, ад. 264.

(шәахуаҧш хыхь ҽырҧштәыс иаагаз Омари ажәлари ргуы анирҧуҧуо иихәо ажәакуа, нас, бзиа инбо иҧсадгьыл ааныжьны данцо аламҭалаз иажәа гуҽкаага).

Еснагь ихы иапмырхуозаргьы, ианахуҭоу, иахьахуҭоу иргылоит азы, автор иажәа дырҧшҙоит ажәаҧкакуа. Атерминологиа аганахьалагь аначальник иажәакны иуҧылоит администратор, ачиновник шиакуу узырбо ажәакуа: апырказ, абунтра, ашәахтә уҳәа уб. итд.

Ашәкуӡӡ ифырхацәа ражәакуа рыла урҭ рсоциалтә тагылазаашьа маншәаланы ишааирҧшуа лабҽаба иаабарц азы, еиҽҳарҧшып ажәлар реизараҽы Рашьыҭи аначальники реицәажәашьа.

Рашьыҭ иажәа: «Дад, аначальник, абарҭ ажәлар рыхьҙала агура усыргоит, маҙала аҭырқуцәа-ацәажәацәа ақытақуа ишәылоуп ҳәа иззуҳәаз реиҧш макьана ҳара ҳҽы уаӡы дшаҳамбац. Уи акы. Ӡбагьы, шәыгаҽакны аибашьра ҟалап ҳәа ажәабжь иҳауҳәаз даара ҳгуы иасит, ҳалахь енқунатцеит. Избан акузар, аибашьра цәгьамзар бзиара ҳакунаршәашам. Атцыхутәан, дад, аначальник, уаҳзыҙырӡуазар, закуу уиоуп, аки-ӡбеи залымдараны ҳзықушәакуаз уаҳҳәар ҳтахыуп. Уи, дад, апапцәа акануеицәа рыцны ақытақуа иҳалоуп, мчыла ҳасабицәа ҳампытцжәжәаны, ишытцәаа-тцәааua инатуа»[24].

Аначальник итак ажәа усгьы хыхь иаагахьеит, изеиҧшроу ҳдыруеит.

Иара убас, автор ифырхацәа рыӡнутҟатә дунеи, рцәаӡа, рсоциалтә, рмилаҭтә ҟазшьакуа, ридеологиатә, рполитикатә хыкукы аадырҧшуеит. Хыхь ҳрыхцәажәахьеит апапи акануеии рцәажәашьа, аҭырқуа агент ҳәаа змам имцҳәашьа. Апапи аҭырқуа агенти, ажәлар рымдырра рхы иархуаны, доусы иара итәала, ӡыстаарала анхацәа рнапаҽы иааргарц ишьтоуп, аикуатцәа шкуакуоушәа иддырбоит. Апап, аҭоурых далаланы, аҧсуаа жәытәнатә акьыршанра шрымаз, анатра анцәа игуы иахуо шусу рхы итаигалоит. Аҭырқуа, Ҭырқутәыла асултан аҧсуаа бзиа ибошәа, ргурӡа дагошәа, уака аҧьанаҭ ҧстазаара рызҧшушәа уҳәа амц аикурҽаҽара даҽуп. Аначальник ицәха-шҳара, икумчра атцкьыс еицәоуп, ишәарҭоуп амц иашоушәа ажәлар дырбара. Ажәа даара акратцанак'уеит адрамаҽы афырхацәа рыӡнутҟатә дунеи аарҧшраҽы. Адраматург А. Крон излаиҳәо ала, ажәа ҟалшара унатоит ауаӡы иеилкааараҽы, иказшьа цауланы аарҧшраҽы, избанзар, ажәа, иарбан анкетазаалак аасҭа ауаӡы дзакутцәкьоу унарбоит»[25].

С. Цанба ифырхацәа рхаҽсахьакуа раарҧшраҽы ҟазарыла ажәа ихы ишаирхуо лабҽаба иаҳбарц азы иаагап, нагьа идузаргьы, ҽырҧштәык (Рашьыҭ иӡнаҽы апапи акануеии рнеира иазкыу асцена):

Рашьыҭ (апап иахь): Шәабаказ? Ус шәымоума, мамзар арсҟак шьыжьы шәзырныкуарызыз?

Апап. Аи, Рашьыҭ, ҳдәыкууп ҳара зехьыцьара, ҳаицәа Христос иускуа (илахь изатәуеит) ҟатцо...

Рослан (дахьгылаз наҟ иҽы нарҳәны). Аҳыҳ, далагент абарбарра.

Рашьыҭ. Издыруеит, дад, шәыззааз, аха уи шәакумгуҧын, иалшом!

Апап. Рашьыҭ, угуы утахуц тынч, ухшыӡ азышьҭ. Иудкыл анатра, ухуҷкуагьы наҭ, убри ауп иуасҳәо.

Фатма. Ус ҳаумҳәан, нан, ҳара жәытәнатәгьы ҳаҧсылманын, ҳашҧсылману ҳаҟазароуп, иҳадумцалан.

Апап. Ҳаи, сан, ус акум, абарҭ шәыҧсадгьыл жәытә уахуамас иалаҧсоу зегьы шаҳатуп, ажәытә акьыршан-

[24] Иара уа.

[25] А. Крон. Асценатә ҧцамҭа абызшәа иазкыу атцаарақуа, — «Адраматург иусура» (М., 1957, ад. 44) захьзу ашәкуы акнытә (урысшәала).

ра ҽианы ишыҟаз. Шәара зегьы усҟан шәқьырсианын, аха аҭыркуцәа аныкунагала шәдырҧсылмант акумзар. Убри аҟнытә шәҽышәнаҭроуп, шәхуҷкуагьы шәаргьы (Апапи Рашьыҭи еицәажәонаҭы акануеи анеиааира даҽуп).

Р а ш ь ы ҭ. Ажәытә иҟаз сара исыздыруам. Иҟалап ажәытә ҳабацәа даҽакала иҟазаргьы, аха убри ажәытәра сара сашьҭам. Убри ауп иуасҳәо, дад, сара, сжакьа агура угозар.

А к а н у е и (дазаамчны). Аха ҳамам ҳара уажәы, уи адагьы иаабахьеит аҽырххарақуа! Хаала иумуазар, мчыла иалҳаршап! Иаадыруеит урҭ рцәаҭалашьа!

Р о с л а н (дахьгылаз). Е-е-е, акы даршуеит сгуахууеит!

А п а п. Аҳы, Рашьыҭ, (ижәҩахыр днас-ҩасны дҩагылоит; уи дангыла, Рашьыҭгьы дҩагылоит), иазхоуп аҽырххара, уалга, анцәеи ахылаҧшцәеи ргуы иахуара ҟаҭа. Ибзиоуп, шәара абыргцәа ишәҭахымзаргьы, ани аҷкун иҧсы зыхшәырҟьозеи, дышәнаҭ. Иаҳзаажәг уажәшьҭа аӡи аҷкуни.

А к а н у е и (аҷкун иахь деиханы, ус иҳәоит). Аҷкун, уааишьҭ арахь, са сахь! (Аҷкун дшәаны, иан дылгудхахалоит.)

Р а ш ь ы ҭ (ашырҳәа иҟама ҭҧаа, акануеи дҩаиҧгылоит). Аллаҳ иныс, сыҧсы ҭанаҭы аӡәы схы амш шалеисмырго!

Р о с л а н. Саб иажәымҭыҽха хьымӡҕ шисмыргара! (Иаб дҩаиваҧаланы, итапанча ахы акануеи игуы илыҭеик'уеит. Акануеи ибардана дахоит. Фатмеи Шьазинеи ҳәҳәаны, иҩарыбжьагылоит.)

А п а п (дшәаны). Ижәуазеи, шәхагахама! Ишәымун, анцәа игуамҧхара! Ишәҭәахы шәабцьар аҩсҭаа-лых. (Акануеи иахь.) Урҟуаҭ, ҳашьҭы! (Дихоит икалҭ кны.) Урҭ уи рызгарым. (Рашьыҭ иахь.) Иухоумыршҭын, Рашьыҭ! Уи уара узацәцарым, ухала уҳаҳәахра уҟоуп»[26].

Иааҳгаз аицәажәара (адиалог) ганкахьала иаанарҧшуеит ҽмыршьага жәала зцәаҩа гмыгра зҭәах'уа апап шәаргундеи, иззымчҳакуа згыгшәыгра аазырҧшуа акануеи гуаҭәажәпеи, даҽа ганкахьала, зыхьӡи зыхьымӡҕи рзы зхы зымшаҭо анхацәа Рашьыҭи Рослани.

Акануеи ихымҩаҧгашьа шҽеимгьы, ажәлар аиаша еилыркаарацы уи ироль акраҭанак'уеит. Уи ажәлар дрылҭит, аха атәра, асолдаҭра иларҭаз аҟазшьа (аиҳабыра иудырҭаз урҽамҧакуа инаугӡароуп) ишаҳәо ала диыҟуоит, апап иеиҧш ҽмыршьагала, ҩысҭаарыла ауаа драцәажәаӡом. Уи иажәақуа («хаала иумуазар, мчыла иалҳаршап») анхацәа рыхдырра иазнарҳауеит, аиҳабыра ҩысҭаарала изҽу аус шҟьашьу иаахтны, иҽаҽаӡа иднарбоит, апапцәа рсабрадақуа рҽнах'уеит.

Акануеи — епизодтә хаҽсахьоуп, аха аҩымҭа андеиа хада аарҧшраҽы иаҭанак'уа рацәоуп. Ажәак-ҩажәак роуп уи иихәаӡо, аха урҭ рыда ихарҭәаахомызт аҩымҭаҽы иаарҧшу ахҭысқуа рзеиҧш сахьа. С. Ҷанба егьи иннесаҽгьы («Аиааира») ҟазарыла ихы иаирхуоит аепизодтә хаҽсахьақуа. Иҟалап, араҟа аҧсуа драматург ҽа ихы иаирхуазар А. М. Горки иҧышәа. Аҭыхутәантәи идраматургиаҽы лассы-лассы иуҧылоит, аепизодттә хаҽсахьа ҽыцқуа иаалырҟьаны ралагалара.

С. Ҷанба исахьаркыратә ажәа ахцәажәара хыркушо, иазгуаҭатәуп убас уи ифырхацәа рҟазшьақуа, рцәаныррақуа раарҧшраҽы ихы ишаирхуо амонологқуа. Адраматург ихы иаирхуоит амонолог-ажәаҳәареи амонолог-агуҭахуцреи. Зегь реиҳа уи иқуманшәалахеит Рашьыҭ иҧсадгьыли иареи реиҧырҭра иазкыу амонолог.

Ажәакала, хыхь иаҳҳәаз иаҳнарбоит адраматург ҟазарыла ихы ишаирхуо ижәлар рбызшәа абеиарақуа, ифырхацәа рдунеи аарҧшраҽы.

[26] С. Ҷанба. Иаҳарбаз аҩымҭа, ад. 255—256.

Ишдыру еиҧш, иарбанзаалак амилаҭтә драматургиа аиреи, ашьақугылареи, аҽиареи рҽы зеиҧьаҟам хыҭхырҭоуп ажәлар рҽаҧыцтә рҽиамҭа. Афольклор ароль ҷыдала идууп, аҧсуа литература еиҧш, ааигуа аҩыра зауз ажәларқуа рлитературақуа рҭоурых аҽы. Асахьаркыратә ҩымҭақуа раҧҭараҽы милаҭтә традициа дук змамыз, аҧсуа литературеиҧш, Октиабртәи ареволиуциа аламҭалазы, ма Асовет мчра анышьақугыла ашьҭахь зышьаҭа зҳаз алитературақуа зегьы рзы ихадоуп ажәлар рсахьаркыратә хуцра аҧышәа.

Ҳахуаҧшып убри аганахьала С. И. Ҷанба ипиеса «Амҳаҷьыр». Уи ианыҧшит ашәҟуҩҩ ибзианы ишидыруаз амҳаҷьырра иазкны ажәлар иаҧырҭаз афольклори иахааныз ргуалашәарақуеи. Адрамаҽы ашәҟуҩҩ амҳаҷьырра атема иазкыу афольклор ихы ишаирхуаз атәы раҧхьаʒа иазгуеиҭеит Шь. Хь. Салаҟаиа. Уи иҩуеит: «Амҳаҷьырра иазкыу афольклортә сиужетқуа зегь реиҳа ажәлар ирылаҭәахьоу иреиуоуп, аҭырқуа мшынуаа амшын даларыжьыр ҳәа дшәаны, иҧсхьоу лыхуҷы дырҭысуа ихатәоу ан илызкыу ажәабжь. Уи асиужет епизод ҳасабла иалоуп раҧхьаʒатәи аҧсуа драматургиатә ҩымҭа, Самсон Ҷанба иҭоурыхтә драма «Амҳаҷьыр»[27]. Ари Асиужет ареалтә шьаҭа шамоу иарҭабырг'уеит амҳаҷьырра иахааныз И. Ладариа игуалашәара[28].

Апиесаҟны ахархуара аиуит иара убас ажәлар иахьагьы ирылаҭәаны иҟоу жәабжьк. Уи, Ҭырқутәыла аҧсуаа ҷьанаҭ ҧсҭазаара шрызҧшу, уаҟа аҽадақуаҭәҟьагь шьақарла ишчо, аҟабақ аҩнуҭҟа иҭатәаз аʒаҟны ашоурақуа раан акамбашьқуа рыҽшдырхьуа уҳәа аҭырқуа

[27] Ш. Салаҟаиа. Аҧсуа жәлар рфырхаҭаратә епос, Қарҭ, 1966, ад. 170 (урысшәала).

[28] Шәахуаҧш ажурнал «Исторический вестник», Октиабр, 1891 (урысшәала).

иагеитцәа ржьага жәақуа ирызкыу ажәабжь ауп.

Уи адагьы, Рашьыҭи Рослани уҳәа, рхаҽсахьақуа раарҧшраҽы иубоит, ашәҟуҩҩ анырра шиауз ажәлар рфырхаҭаратә ашәақуа рҽы ажәлари рыҧсадгьыли рыхьчаразы зхы мшаҭакуа иқуҧо афырхацәа раарҧшышьа.

Аинтерес ду аҭоуп апиеса аетнографиа аганахьалагьы. Аҧсуа жәлар рыбзазашьа аарҧшраҽы ашәҟуҩҩ ҷыдала дырзааҭгылоит, иаҭшьны иаирбоит аҧсуа қьабзқуеи аҭасқуеи (афырхацәа рхымҩаҧгашьа, ртәашьа, ргылашьа, рцәажәашьа уҳәа уб. иҭ.). Ҽырҧштәы ҳасабла иазгуаҳҭар ҟалоит асасдкылашьа (1-тәи ақугылара), аиҳаби аиҭби реизыҟазаашьа, ажәлар реизара амҩаҧгашьа (2-тәи ақугылара) уҳәа аҧсуа ҭасқуа жәпакы. Урҭ зегьы, апиеса дырхьанҭартә, аҧхьара угу ақуҧҭәо акумкуа, ианаҭахыу иахьаҭахыу игылоуп, иҧсабаратәны апиеса иалаʒҩоуп.

Ажәакала, аҧсҭазааратә материали, иаҧҭоу ахаҽсахьақуеи, ажәлар рбызшәа цқьеи, афольклори, аетнографиатә детальқуеи — абарҭқуа зегьы С. Ҷанба ипиеса «Амҳаҷьыр» амилаҭ цәа аҟунырҭоит.

Хыхь иаҳҳәаз еихшьало, лкаа ҳасабла иаҳҳәар ҳалшоит: иаҳарбаз гхақуак шамоугьы, инеидкыланы иугозар, раҧхьаʒатәи аҧсуа милаҭтә пиеса — С. Ҷанба идрама «Амҳаҷьыр» акыр зҭазк'уа цәырҭрахеит аҧсуа драматургиа ашьаҭа аҳараҽы.

Хыхь ишаҳарбахьоу еиҧш, С. И. Ҷанба ипиеса актәи аредакциа аиҭаҭыжьрақуа раан аус адиулеит, иацитцеит, иагирхеит. 1930 шықусазы иҩымҭақуа реизга ианалаиҭози, 1932 шықусазы аизга «Апхиарца» (урысшәала) ианалаиҭози апиеса акырҷьара иҧсахит. Аҧсуеи аурыси авариантқуа злеиҧшым — аҩбатәи аҽы зынʒа ибжьажьуп амҳаҷьырцәа аҭырқуа иҧбаҽы ргуаҟрақуа ртәы зҳәоз асахьа.

Ҳахуаҧшып С. Ҷанба ипиеса аҩбатәи аредакциа

аан иацитцази ииҧсахызи. Раҧхьа иргыланы еилкаатәуп урт аҧсахрақуа, ацтцарақуа апиеса аидеиатә-тематикатә тцакы неизакны ирыҧсахыу ирмыҧсахыу. Аҧсуа литературатҭцааҩы Ш. Д. Инал-иҧа абас дахуаҧшуеит апиеса аидеиатә-тематикатә тцакы: «Амҳаҷьыр» темас иамоуп аҧсуа жәлар ахақуитразы рықуҧара. С. Ҷанба ибзоураны ауп ари атемагьы аҧсуа литература иҕуҕуаны ишалалаз. Абри атема аибытаразы автор игеит амҳаҷьырра — аҧсуа жәлар бжазтәыз, ибҕаҧтцәаганы ирзыҟалаз ахтыс бааҧсӡа»[29]. Даҽаҷьарагьы убас иҩуеит: «Амҳаҷьыр» идеиа хадас иамоуп аҧсуа жәлар ахьыҧшымрази, ахақуитрази рықуҧара. С. Ҷанба ибзоураны ауп ари атемагьы аҧсуа литература ишалалаз. Ари атема аибытаразы автор игеит амҳаҷьырра иадҳәалоу атоурыхтә фактқуа»[30].

Ҳәарада, С. Ҷанба ирҽиараҽы атыҧ ҕуҕуа ааннакылоит ахақуитразы ақуҧара атема, аха зыӡбаху ҳамоу апиесазы ус еиҧш аҳәара даараӡак ииашоуп узҳәом. Автор ихықукы аҽакыуп. Апиеса актәи аредакциа аилыргараан иаҳнарбеит, апиесаҽ тема хадас иқугылоу — амҳаҷьыррен, уи иахҟьаны ажәлар ртрагедиеи шракуу. Адрама автор хықукыс имаз, ажәлар ртрагедиеи уи мзызқуас иамази раарҧшроуп. Убри атема иахылҽиааит аҩымта аидеиатә тцакгьы — аурыс царизми атырқу султани аҧсуа жәлар зтадыргылаз ауаҕеимшхара ақуӡбара. Даҽакы иамусуп, автор илшоу илымшоу ари атема хьанта ашьтыхра, амҳаҷьырра зыхҟьаз амзызқуа зегьы раарҧшра, аха уи хықукыс ишимаз ҩашьом.

Хгуанала, убри ахшыҩтцак ауп автор игуы итаз, апиеса аитатыжьраангьы. Уи ус шакуу ҳнарбоит, иаҳҳәап,

---

[29] С. Ҷанба. Иалкааҟуоу, Аҟуа, 1958, ад. 19 (шәахуаҧш Ш. Инал-иҧа иаҧхьажәа).

[30] Ш. Инал-иҧа. Аҧсуа литература атоурых аҟнытә, Аҟуа, 1961, ад. 177.

абри афакт: автор митәык имҧсахкуа, ишеибгаз актәи авариант аҟнытә аҩбатәи авариант ахь ииеигеит апиеса аҧшь-қугыларакгьы. Уимоу, автор имҧсахӡеит апиеса акомпозициагьы: аҩымта аҩ-редакциак рҽгьы адрама ахы ак'уеит актәи ақугылараҽы (аҩбатәи авариант аҟны аҩбатәи асахьаҽы); акульминациа — ажәлар реизара иақуршәоуп; аҧыртлара зынӡа иҧсахӡам, еиҧшуп аҩ-редакциак рҽы. Иашоуп, апиеса аҩбатәи аредакциаҽы иалагалоуп ажәлар рықуҧара ҳзырбо сахьақуак. Аха автор ҽыц иалеигалаз атема (ажәлар рхақуитраз ақуҧара) апиесазы ихадамхеит. Уи дук иазхартәаауам апиеса актәи аредакциаҽы автор ибжьаижьыз — рхақуитреи рхьыҧшымреи рзы ажәлар массала рықуҧара.

Автор ҽыц ипиеса иалаигалаз афырхатцаратә тема зыдҳәалоу — Батали уи иҩыза Ҭемыри рхаҽсахьақуа роуп. Иаразнак иҳәатәуп, арт афырхацәа раарҧшраҽы автор ҕуҕуала ишинырыз амилаттә фольклортә традициақуа, чыдала атоурыхтә-фырхатцаратә ҳәамтақуа. Ажәлар рфыхатцаратә ашәақуеи ажәабжьқуеи рҟнеиҧш, Баталгьы имацара иаҕацәа драбашьуеит. Ҳахуаҧшын Батал иеибашьышьа аформа, аибашьраҽы ихымҩаҧгашьа. Иаагап ҽырҧштәыс, акаҧдан ир иртҟуаз Батал шиакуу изымдырӡакуа иҽахуы аниҽих'уа аепизод.

«Акаҧдан: Ишҧауҧхьои?

Абаандаҩы. Сара абарт ашьхақуа рҧа соуп.

Акаҧдан. Ибзиоуп, аха хьӡы умаӡами?

Абаандаҩы. Хьӡыс исымоуп ахақуитра.

Акаҧдан (иҧатца ыршо). Дабаҟоу шәхада Батал? Иҳәа, нас ухы уақуитыстәуеит, аҳамтагьы устоит. Иумҳәои? Иуҳәацәап!! (Асолдати афицари рахь.) Дыжәга наҟ, Батал дахьыҟоу шәеимҳәар, дышәшьы! (Цытк дахьынаскьаз, абаандаҩы хуҷык иҽааникылоит. Акаҧдан Батал иӡбахук иҳәоз ҷьишьан, даагурҕьан.) Уажәы аҧхьагьы абас уундаз! Иҳәа, акы уацәымшәа-

куа! Аҳы!

А б а а н д а ҩ ы. Исҳәоит... Иуасҳәоит Баҭал дахьыҟоу, уи анаҩсгьы иҭегьгьы имаҷымкуа даара шәзеилаҳаша, аха... умацара заҭәык.

А к а ҧ д а н. Ҩысҭаарак угуы иҭамзааит?

А б а а н д а ҩ ы. Мап, ишҧаҟалои, уара умсыт, уи...

А к а ҧ д а н. Ибзиоуп, шәца шәара! (Акаҧдан итапанча аатыхны, аҙырҩра далагоит.) Иҳәа, сҙырҩуеит.

А б а а н д а ҩ ы (атапанча данаахуаҧш, ачча ааиҿыкулоит). Уҧшишь, иубома нахьхьи, сыла зхы-зҿы ҭаҳәҳәоу ашьха еибаркыракуа?

А к а ҧ д а н. Ааи, нас?

А б а а н д а ҩ ы. Убри Ерцаху ауп, абҕаҵьмеи аҧслаҳәи рыда ҧсы зхоу зҿам. Уи ааҩыс арахь, аҭыркуа исарақь еиҧш, ашьха икумпылҙа иҟоу, убра ацаҟьаҿы абрагь Баҭал иҭыҧ иҳаит. Уаантәи иара дырхаҩоит архақуеи аҧсҭақуеи. Иаҕацәа илаҧш ишаатҷашәалакь, ахьшь еиҧш дрызкылҟьоит, ижәлар рзы дшьауҩны... Убри Баҭал... иахьа... (Дыҧаны, итапанча импытҷҧааны, игуы иныҭеик'уеит.) Абра уаҧхьа дгылоуп. (Акаҧдан дшәаны, инапқуа дырҩаханы, деиҵьны астол давахоит.)

Б а ҭ а л. Ҳа-ҳа-ҳа. (Дынкылҧаны, ахылаҕьара иҽлаҭаны дцоит.)»[31]

Баҭал афырхаҭаразы иуҭозеи, игҙам агумшәара, агуаҕьра, аха иажәақуа — «ишәҭахызар иахьаҭәҟьа дышәҧырсхып уи (аначальник. — А. А., В. Д.) ахумга»[32] иаҳдырбоит ажәлар рхы рақуиҭтәразы иҟаҭатәу цқьа еилкааны ишимам. Ишакухалакгьы, Баҭал ажәлар зегьы аҙәыкны еидызкылаша, анапхгара рызҭаша ҧызаҩны даабом. Иашоуп, ажәлар реизара аламҭалазы уи анхацәа, еиҳарак аҿар рахь ихы рханы иихәо ажәақуа иашоуп, акала узрывало иҟам, иҟуш ажәоуп: «Из-

[31] С. Ҷанба. Иалкаақуоу, Аҟуа, 1958, ад. 252.
[32] Иара уа, ад. 261.

дыруеит сара, ақулацәа, амца ишәыҕроу. Ахақуиҭразы ақуҧара еиҕьу иҟоузеи, аха уажәы шәнеи аисрахь ҳәа шәасҳәом, аамҭа мааицт, ҳабацәа ирҳәо иашоуп. Аамҭа ҳазҧшыроуп, шәыхиаз!»[33] Аха арҭ ажәақуа конкреттә усла ирҭабыргымкуа иаанхеит.

Аҩымҭа егьи афырхаҭа Ҭемыргьы Баҭал икуал дҭагылоуп. Апиеса аҩбатәи аредакциаҿы рфырхаҭаратә ҟазшьа еиҳа ицәыргоуп егьырҭ аперсонажқуагьы — Рослани Шьазинеи. Аҭыхутәантәи, актәи аредакциаҿы, хыхь ишаҳарбаз ала, аҩымҭа асиужет хада аҿиараҿы зыиҙа далахуҙам, аха араҟа активла лхы аалырҧшуеит.

Автор ифырхацәа рхаҿсахьақуа раарҧшраҿы афольклортә традициақуа дахьрықуныҟуо иахҟьаны, цқьа дагулаланы, иаахтны иаҳирбартә изыҟамлеит урҭ рыҩнуҭҟатә дунеи, рыгуҭыхақуа. Урҭ зегьы неибынеиҧшны ифырхацәоуп, амца рыҕроуп, рыҧсадгьыл азы рхы ршаҭом, аха аиндивидуализациа рызум. Уи аганахьала апиеса ҿнахҙом, автор аҩбатәи аредакциаҿы иалаигалаз абзиабаратә цәаҳәагьы (Баҭал — Шьазина).

Апиесаҿы ихадоу материалны иҟаз амҳаҵьырра атема хазы ишыҟаз иаанхеит. Иара убас хазы иаанхеит афырхаҭаратә темагьы.

Уи ус изыҟалаз, ҳгуанала, апиеса актәи аредакциа аиеилҳаргоз иаҳарбаз агхоуп: автор инҭкааны амҳаҵьырра зыхҟьаз амзызқуа зегьы идырыртә аҭагылазаашьа ахьимамыз. Апиеса аҩбатәи аредакциаҿгьы автор азҿлымҳара азимуит, аҭырқуцәа мчыла аҧсуаа рыҧсадгьыл ишықурцаз зҳәо афакт. Уи ихы иаирхуоит, атәымтәылатәи ампытҷахалаҩцәеи асоциалтә ҕацәеи ирҿагыланы ақуҧара иазкыу аҧсуа жәлар рашәақуеи ражәабжьқуеи. Аха урҭ рықуҧара хырхарҭас иеиҭаз аурыс колонизациа мацароуп. Иашоуп, 1877—1878 шықусқуа

[33] Иара уа, ад. 262.

рзы аурыси аҭырқуеи реибашьраан анхацәа массала аколониализм иаҽагыланы рыкуҧара еиҳа иҕуҕуахеит, аха уи ақуҧара аарҧшраан игугуҭажьтәымызт амҳаҷьырра иадҳәалаз амзызкуагьы. Ҳара агура ганы ҳаҟоуп, аурыси аҭырқуеи реибашьра иахҟьаны аҧсуаа рыҧсадгьыл ааныжьра зхылҽиааз амчқуа (аҭырқуцәеи ҭауади-аамысҭеи) ажәлар рҽагыланы ишыкуҧоз аарҧшра хыкукыс автор иҽаҧхьа иқуиргылазҭгьы, усҟан апиеса иалангалаз афырхаҭаратә тема (афольклортә традициақуа ррамкақуа ишырҭымҭуагьы) еиҳа алҭшәа ануан, ирҭабыргхон, аҧсҭазаара иазааигуахон. Ажәлар ахақуиҭразы рыкуҧара аарҧшра ашәҟуҩҩы аханатәгьы игуы ишҭамыз унарбоит, уи, амҳаҷьырра иазкыу аҧсуа фольклор ихархуашьагьы. Уи афольклор аҟнытә автор иааиго асиужетқуеи амотивқуеи ажәлар ртрагедиа аарҧшроуп изызкыу, урҭ рхақуиҭразы ақуҧара акумкуа. Иҟоума аҧсуа мҳаҷьыртә фольклор аҽы ажәлар рхақуиҭразы ақуҧара атәы зҳәо? Имачуп, аха иҟоуп. Аҧсуа фольклорист Шь. Хь. Салаҟаиа излаиҳәо ала, «абас еиҧш иҟоу атрагикатә хҭыс (амҳаҷьырра — А. А., В. Д.) гушьҭыхратә факторны изыҟаломызт афырхаҭаратә ҟазшьа змоу аҽаҧыцтә-поезиатә рҽиамҭа аҧҭараҽи..., аха уеизгьы, амҳаҷьыртә ашәақуеи аҳәамҭақуеи рцикл аҽы иуҧылоит мчыла ажәлар рыкугара активла иаҽагыланы ақуҧара ҳзырбо аҧҭамҭақуа. Убарҭ иреиуоуп, иаҳҳәап, «Ҳабыр-иҧа Қац иашәа»[34]. Аха урҭ аҧҭамҭақуа ашәҟуҩҩ ихы иаимырхуеит. Абарҭқуа зегьы ирыхҟьаны, Ш. Д. Инал-иҧа иашаны ишазгуеиҭаз аиҧш, «Баҭали уи иҩызцәеи ианагь ирҽакыу ажәа «ахақуиҭра» конкретла ҭакы змам ажәа ҧшҙаны иаанхоит»[35].

---

[34] Шь. Салаҟаиа. Иаҳарбаз аусумҭа, ад. 172.

[35] Ш. Инал-иҧа. С. Ҷанба «Иалкаақуоу» (Аҟуа, 1958), аҧхьажәа, ад. 22.

Ажәакала, автор ипиеса аҩбатәи аредакциаҽгьы иалангалаз афырхаҭаратә тема хазы иаанхеит, атема хада (амҳаҷьырра ажәлар зҭанаргылаз атрагедиа) ханарҭәаартә, иарҭаулартә изыҟамлеит.

Апиеса актәи аредакциа ахцәажәараан ҳара иазгуаҳҭахьан, уаҟа автор аҭыҧантәи ҭауади-аамсҭеи рчарҳәаратә роль шааимырҧшыз. Аҩымҭа аҩбатәи аредакциа алагамҭа (актәи асахьа) гуҕрак унаҭоит, уажәы адраматург аҧхьа игхаз хаирҭәаап ҳәа. Аиашазы, ус еиҧш агуҕра аҭаҭҕу амоуп. Ашәҟуҩҩ ҳҽаҧхьа ицәыригоит зыжәлари зыҧсадгьыли хьаас измам, ҩнуҭҟала еиҕрабаау, аиҳабыра ргуҟаҭаразы еснагь ихиоу аҭауад гмыг ихаҽсахьа. Уи анхаҩы Гьедлач идигалоит аус гьангьаш: ажәлар рхақуиҭразы иқуҧо ауаҩы (Баҭал) дишьырц. Иааган ҽырҧштәыс Аҭауади Гьедлачи рдиалог:

А ҭ а у а д. Уаа, бзиала уаабеит, Гьедлач, бзиа! Уааи арахь, утәа! (Еибартәоит.)

А к а ҧ д а н. Гьедлач, ҳазуҧхьаз удыруазаргьы ҟалап. Ҳара ҳлымҳа аҟынҙа иааҙеит абрагь Баҭал зны-зынла уара уҟны дыҧхьалоит ҳәа. Иахыуҳәаауазеи уара абри аҭара-амцра?

Г ь е д л а ч (даахуцны). Ааи, ииашоуп, зны-зынла даамҩахыҭлоит. Сыҩнашә сыуагьы саҕагьы рзы ианагь иаартуп. Уи ҳара ҳашьха иҧҟараны иамоуп, ҳчеиҷьыка ҭасыс иамоуп.

А ҭ а у а д. Гьедлач, уара акыр здыруа уаҩуп, абрагьҩы иҭәахра уаҩы дшахьнархууа ззымдыруа уакум. Иҟаҭа аиҳабыра ргуы иахуаша уи азы аиҳабырагьы уара урхадырштрым.

А к а ҧ д а н (аҭауад иажәа даҧыҩланы). Ааи, ааи, аиҳабыра уқунага угдырхашам уи азы.

А ҭ а у а д. Убри абрагьҩы Баҭал, уахынла уҩны ҧхьара данааилакь... Нас... Исҳәарцы исҭахыу угуы азымҩеи, Гьедлач?..

Гьедлач. Дшьы ҳәоу?!

Аҭауад. Ааи, ишьра!

Гьедлач (акы ицҳазшәа, дҩаҭҟьеит). Ҿумҭын, ахушьадҩы, амаҳагьажә, аҧхамшьа! (Акаҧдан инапы наиқукны.) Абри иҳәар илшон, аха уара ишҧаугуаҧьзеи, усас, уҩны иааины учеиҷьыка зфаз дшьы ҳәа аҳәара! Уара угуанала, Баҭал дыцәгьауаҩуп акуу?! Мап, Баҭал, уи дызцәоу-дызжьу ашьхаруаа рзы зыҧсы ҭызх'уа, урҭ рхақуиҭразы зыҧсы зҭиуа уаҩуп. Мап! Уи зуа Гьедлач иакум! Гьедлач иажәымҭыеха ахьз ихы иеиҭом!»[36]

Ари адиалог аҿгьы С. Ҷанба ихы ааирҧшит, ҟазарыла аепизодтә персонаж апиеса алагалара зылшо драматургны. Уаҳа ҷьаргьы даабаʒом Гьедлач, аха аҭауад игмыгра аарҧшразы зеиҧьаҟам жәлар рхаҭарнакны даанхоит ҳхаҿы.

Аха ашәҟуҩҩ апиеса актәи асахьа азирхеит аҭауадиаамсҭеи рыжәлар рзы рчарҳәаратә политика аҿаҧҿеразы, Баҭал 4-тәи асахьаҿы ииҳәо ажәақуа («Ҭауадиаамсҭеи шәрықумгуҧын. Урҭ шьоукы, ачыни аҳамҭеи рзы ҳашьхақуа аурыс ҳәынҭқар ирҭоит, шьоукгьы, рыҧсадгьыл ҧсахны Ҭырқутәылаҟа иахоит»)[37] алаҳамҭозар.

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиҧш, апиеса актәи аредакциа аҧшь-қугыларакгьы ишеибгоу, имҧсахʒакуа ииагоуп аҩбатәи аредакциахь. Уимоу, урҭ апиеса уасхырс иазышьҭалеит. Аха ашәҟуҩҩ ииҧсахызгьы ыҟоуп. Урҭ рахьынтә акы, Рашьыҭ иҭаацәа рыҧсадгьыл бзиала ҳәа ианаҧырҭуа аепизод актәи аредакциа аҟнытә аҩбатәи ахь ианиеигоз, амҳаҷьырцәа гуҧҩык рыҧсадгьыл ааныжьраан рыгужәажәара ҳзырбо, хазы иҟоу сахьаны иҟаиҭеит. Иашоуп, араҟагьы ихадахеит Рашьыҭ иҧсадгьыл ааныжьра инаҭо агухьаагара зныҧшуа, игуҿкаагоу амонолог, аха уи инаиваргыланы ухаҿы даанхаратәы даарҧшуп арыцҳара зхьыкукуо аҭаҳмада Чаҳмат, иасгьы, ихадоу, ижәлар зықушәаз ахлымʒаах аарҧшразы иманшәаланы автор ихы иаирхуоит асимволтә ҟазшьа змоу амра аҭашәара асахьа.

Абар аҭыхутәантәи амомент шаарҧшу:

«Қьаамил (Фатма лахь). Быҧши, быҧши! Амра ахьташәо, иҟаҧшьʒа изаҟароу?

Фатма. Уахуаҧш, нан, уаҭәы иаабап ҳәа уҟоу. Иухоумырштын, нан, Қьаамил, ари иахьа заҭәык шакуу, даҿазны абара-амбара анцәа идырп.

Қьаамил. Нан, ицәеит, ицәеит амра!

Фатма. Ицәеит, нан, ицәеит. Аҭх шәеиқуараха х Аҧсны иеиҭымхаз иахатәеит. Иҟам уаҳа лашарак иаразы»[38].

Ҳара зегьрыла ҳрыкушаҳаҭуп, «адрамаҿы иреиҧьʒоу адаҟьакуа иреиуоуп амҳаҷьырцәа илаҧырʒыкуакуо рыҧсадгьыл ианаҧырҭуа атәы» ҳәа Ш. Д. Инал-иҧа иажәакуа[39].

Иара убас, адраматә ҩымҭазы ихадоу адиалоггьы апиеса аҩбатәи аредакциаҿы (актәи аҿы ихьысҳау арепликакуа рыркьаҿрала) еиҳа еиҿкаахеит, иманшәалахеит.

Ҳаилыргара ахыркушарахь ҳаиасаанʒа, ҳазааҭгылар хҭахыуп даҿа зҭааракгьы. Ш. Д. Инал-иҧа зыʒбаху ҳамоу адрама агхақуа данрылацәажәо, абас иҩуеит: «Шьоукы-шьоукы афырхацәа аурысқуа ирыхцәажәоит шамахамзар еилымхцәакуа, «аурысқуа» ҳәа инеибаргашәа. Аурыс жәлар дуʒʒа ргуы аҭбаара, ркультура, ахақуиҭраз рыкуҧара убаʒом»[40]. Акритик уи агха автор иа-

[36] С. Ҷанба. Иалкаақуоу, Аҟуа, 1958, ад. 250—251.
[37] Иара уа, ад. 262.

[38] Иара уа, ад. 269.
[39] Ш. Инал-иҧа. Иаҳарбаз аусумҭа, ад. 20.
[40] Шәаху. Ш. Инал-иҧа ишәҟуы «Аҧсуа литература аҭоурых аҟнытә» (Аҟуа, 1961, ад. 182.).

наужьша гхоуп ҳәа иҧхьаʒоит, избан акузар уи усҟан цқьа еилкааны имамызт Аҧсны Урыстәыла адлара апрогрессивтә ҭакы.

Ҳаргьы ҳақушаҳаҭуп «Амҳаҷьыр» аҟны уи атема (Аҧсны Урыстәыла адлара апрогрессивтә ҭакы) шанымҧшыз, аха, ҳгуанала, уи анымҧшра ҭаҭҧус иамоу — С. Ҷанба аурыс жәлар дуʒʒа ргуы аҭбаара, ркультура, ахақуиҭраз рықуҧара уҳәа ахьизгуамҭаз акуʒам.

Ҳара агура ганы ҳаҟоуп, ашәҟуҩҩ иаша, Аҧсны Урыстәыла адлара иамоу апрогрессивтә ҭакы иҭаулаʒаны еилызкаахьоугьы, уи атема аарҧшра амалахазгьы иеазикʒомызт амҳаҷьырра атрагедиатә материал ала. Адраматург ииашаны иҟаиҭеит ишьҭихыз атема ианымаалоз аматериал алагалара мап ахьацәикыз. Уи ала иара иааирҧшит, аҧсҭазаара аиаша шакуу раҧхьа иргыло, ашәҟуҩҩратә ламыс дшахымҧо. Аҧсны Урыстәыла адлара апрогрессивтә ҭакы, аурыс жәлар рдоуҳатә культура анырра уҳәа ирызкыу апроблема ақургыларен аʒбареи рзы иаҭахыуп, ҳгуанала, аеа ҭоурыхтә материалк, жәларык бжазтәыз атрагедиа акумкуа.

Апиеса «Амҳаҷьыр» (актәи аредакциа) 20-тәи ашықусқуа рзы иқургылан Аҧсны еиуеиҧшым ақыҭақуеи ақалақьқуеи рҿы, ахаҧшьгаратә драматә кружокқуа рымч ала, қуҿиаралагь имҩаҧысуан. Уи дырҭабырг'уеит С. Ҷанба агазеҭ «Аҧсны» адаҟьақуа рҿы ипиеса ықузыргылаз аколлективқуа гуахуарыла ҭабуп ҳәа ахьреиҳәо[41]. Апиеса аҩбатәи аредакциа қуҿиарала иқургылан Аҟуатәи аҳәынҭқарратә театр асценаҿгьы. «Амҳаҷьыр» апремиера игуаларшәо З. Дарсалиа иҩуан: «Иқудыргылон «Амҳаҷьыр» аҳәынҭқарратә театр аҿы. Атеатр уаала иҭәын. Атәарҭақуа змауз аҭʒыварақуа рҿы игылан. Ари аҧхьаʒатәи аҧсуа драма рбарц рҭахын зегьы.

[41] З. Дарсалиа. Аҧсҭазаара аҟнытә, Аҟуа, 1963, ад. 87.

Иара автор аиҳабыратә ложаҿы дтәан. Асценаҿы апиеса ҷон, аха ауаа лассы-лассы иара дахьтәаз ахь инаҧшуан. Урҭ Самсон Ҷанба дрымбацкуа, дырзымдыруаны акумызт иара иахь изҧшуаз. Насыҧ ду змоу уаҩны дрыҧхьаʒон абри еиҧш аҭоурыхтә трагедиа зҩыз ауаҩ фархь, ауаҩ еиқуа. Уи ихахуы, хуц шкуакуақуак злалахьаз, агуҭа шаны, иаҟ-ааҟ еиқуырҧшьыхаа иҧхьаҳәан. Хуцк падамзаргьы ҷьара иалкьны иҟамызт. Зегьрыла ицәа иақушәаны, еиқуҷаб ишәын ифренч.

Ихумаруаз артистцәа, ҷьара ак рыгхаргьы, иара дахьтәаз дыҭрысуамызт, дҳәыҭцәы-ҳәыҭцәуамызт, еснагь дшыҟаз еиҧш, дҭынчʒа дрыхуаҧшуан, ихгьы артистцәагьы, иахьаҭахыз гуаныла акритика рзыҟаҭцауа. Илахьеиқуҭцаган, игуахеибаркыган аҧсуаа рыбжаҩык мҳаҷьырра иахьцази урҭ зықушәаз уаҕеимшхарақуеи рзы, игуазырҳаган иара ҟазарыла аарҧшышьеи аҩышьеи рзы.

Аспектакль иалгеит. Ахуаҧшцәа атеатр дырцәажәеит агурқьҳәа анапеинҟьарақуа рыла. Асценахь иҧхьеит автор. Уи уахь днеит, дымнеир ҟаломызт азы. Сара сакуʒам изыбзоуроу, абарҭ роуп ҳәа инапқуа рықук'уа артистцәа дирбон».

2. «Аҧсны-Ҳаными» егьырҭ апиесақуеи.

Аҭоурыхтә тематика иадҳәалаз апиесақуа инарываргыланы, 20-тәи ашықусқуа рзы аҧсуа драматургиаҿы аҭыҧ ду ааныркылон аҭоурых-революциатә ҭакы змаз апиесақуагьы. Урҭ лабҿаба иаҳдырбон, аменшевикцәа Аҧсны иахаҧаны ианыркыз аамҭа еиқуаҭцәақуеи ҳтәылаҿацә аҟны Асовет мчра ашьақургыларазы ақуҧарақуа рфырхаҭцаратә мшқуеи.

Аменшевикцәа Аҧсны имҩаҧыргоз аполитика аарҧшра хықукыс измаз аҩымҭақуа рахьтә ираҧхьаʒатәиин

С. Ҷанба ипиеса «Аҧсны-Ҳаным». Уи хаз шәҟуны иҭыҭит 1923 шықусазы урысшәала. Имашәырны иҟамлеит С. Ҷанба ари атема зегь раҧхьа дахьазхьаҧшыз. Уи, ареволиуциа ҟалаанӡагьы Аҧсны жәлар р-Совет иатәыз «ахьҧшымратә» фракциа иалаз, иҩызцәеи иареи аменшевикцәа рдемагогиеи рполитикеи ҽаҧырҽуан, изакуҭәҟьаз иаахтны ажәлар иддырбон.

С. Ҷанба аҧсышәала ииҩыз апиеса аҩбатәи авариант анылеит 1930 шықусазы иҭыҭыз уи ипиесақуа реизга.

Апиеса актәи авариант ҷыдала ахцәажәара аҭахны иҳаҧхьаӡом, избан акузар, акы, апиеса аҩбатәи авариант ҧсышәала иҩуп, ҩба, уа аҧсҭазаара еиҳа ииашаны, ихарҭәааны иаанарҧшуеит, хҧагьы, ихадоу, автор ипозициа, иполитикатә хырхарҭа, иааирҧшуа ахҭысқуа рыхушьара иашоуп, инаӡоуп.

Апиеса актәи ақугыларає ҳаҧхьа иаацәырҭуеит адәахьала иаабац ачара иахатәоу ауаа, аха уи баша чарам. Ҳара ҳаҧхьа аҕьҕьа-гугуа рыхга, ажәа еимак'уа итәоуп, аизара мҩаҧыргоит аҧсуа жәлар еиуеиҧшым рхаҭарнакцәа, Қырҭтәыла аиҳабыра рхаҭарнак Меншевиӡеи уи Аҧснытәи иҩызеи злахуу.

Излацәажәозеи, ирӡбуазеи урҭ? Аҧсны иқунхо ажәларқуа зегьы гуахуара рызҭашаз аус ҟалеит: Урыстәыла Октиабртәи асоциалисттә революциа аиааира агеит. Ажәлар уи аӡбаху шрыдыркылаз, ргуы иҭоу иҳәоит нхаҩык абас: «Иахьа гурҕьара мшуп. Ари еиҧш мшы ахаан иҟамлаӡацызт. Ухшыҩ аҽы иааирызу! Иҟам уаҳа аҳәагужь ҳахуда иахажьыз! Ииаст Николаи иҳәынҭқарра! Еилаҳаит абора еилабааз еиҧш. Ҳ-Аҧсны хуҷы, зхы иақуиҭхаз Аҧсны, иахьа игурҕьароуп!»[42]

Зегьы-зегьы гуҭыхас ирымоу акоуп: Аҧсны ахақуиҭрахь, аҧсҭазаара лашахь изгода? Абри азҭаароуп

[42] С. Ҷанба. Иалкаақуоу, Аҟуа, 1958, ад. 279.

аимак-аиҽак зхылҽиааyа, аизара иалахуу доусы исоциалтә хаҽы еилыкка иаазырҧшуа. Нас аусқуа злацаз ала, ибашахеит, изаацәахеит шәышықуса ираҩсхьоу аҭаҳмада Гьедлачи Аҧсны-Ҳаными уҳәа ргуҕрақуа, ргурҕьарақуа: иахымҭӡацзаап Аҧсны иахаҧаз ашәиқуара, ипагӡоу ахақуиҭра амоуӡацзаап, ажәлар еиқуҧах иҽаҳәаны измаз аҳәагужьқуа ҧымҭәацзаап. Урҭ зегьы ҟаларц азы еиҭақуҧатәызаап.

Аха ҳарзыӡырҩып апиеса иалақуоу ауаа.

Аҭаҳмада Гьедлач иаамышьҭахь дықугылоит ҭауадиаамсҭеи рхаҭарнак Гыд. Уи ус иҳәоит: «Ишәаҳаит, ҳабду иҽала: ҳабацәа ҳнапы ианырҭоит ҳаҧсадгьыл мҩа ҽыцла игатәны. Изгарыда уи амҩала Аҧсны? Са сгуы иаанагоит, Аҧсны ҧхьаҟа изгаша ҭауади-аамсҭеи, анхацәеи уҳәа реилыхра ҟамло рҽеидкылароуп. Мамзар, аҩнуҭҟа аиқуҧара ҟалар, анхацәа ҭауади-аамсҭеи ирҽагылар бзиак аҽы Аҧсны ҳазкылгарым. Убри аҟнытә, ишьҭысх'уеит абри аҭәца. Аҧсны аҧацәа зегьы, рыҧсы акны, ргуы акны, рҽеидкыларазы!»[43]

Аха уи иажәа ҽаҧиҽуеит абольшевик Асҭамыр: «Мап, Гыд, уара иззуҳәо амҩала Аҧсны цом! Ауаҩы есымша, шьыжьы инаркны хулаанӡа, аҷьабаа иаҭагылоу, аӡаҕьа знапргуҭа иҭамӡо, анышә инцәыҭасуа идәықууи, ауаҩы есымша қьаф уа, крымуа-крыфо, шьоукы ҧхӡашала иаарых'уа рыхуда иқутәаны идәықууи рымҩа акым. Иашами!

А б ж ь қ у а. Иашоуп, иашоуп, Асҭамыр!

А с ҭ а м ы р. Абгеи ауасеи шеидумыртәалаша — урҭ узеидыртәалом. Убарҭ рақуҧараҽы, рҽеидыркылоит ҷьабаала ихандеиуа ауаа. Убарҭ роуп абираҟ ҟаҧшь кны Аҧсны згаша, ҳабду Гьедлач ишиҳәаз аиҧш, ҧхьаҟа абзиарашҟа!»[44]

[43] Иара уа, ад. 280—281.
[44] Иара уа, ад. 281.

Убри аамҭаз даацәырҭуеит «асас дахь» — Меншевиӡе. Қарҭынтә «уаҩ дук» дааны дыҟоуп ҳәа анрарҳәа, асас изы еснагь згуы разу, амилаҭқуа еилызымх'уа аҧсуаа уи иааира еигурҕьоит. Аҧсуаа ианакузаалакь гукала ирзыҟан ақырҭуа жәлар, аха нас излеилкаахаз ала, Меншевиӡе ақырҭқуа рхаҭарнакра иуратәы дрымбеит. Аҧсуа меншевик Михако ида, аӡәгьы игуамҧхеит уи ицәажәашьа, ихныҟугашьа. Меншевиӡе дшааиз еиҧш, иаразнак аҧсуаа Октиабртәи ареволиуциа ргуы ахиршәарц далагоит: «Нахьхьи, Урыстәылан, зхы иақуиҭым шьоукы амчра рнапаҽы иааргеит. Урҭ зусҭцәада? Абольшевикцәа роуп. Аха урҭ рынҭыра маҷуп. Иҧхьаӡоуп рымшқуа. Иҭабгоит. Зхы здыруа Қырҭтәыла урҭ рышьҭра иқумлеит»[45]. Уи иажәа ааҽахиҭәоит милаҭла, ҷьынҷьла иара иеиуоу, аха идеиала иаҕоу ауаҩы, абольшевик Қарҭвелишвили. Уи ажәлар иреиҳәоит Урыстәыла иҟалаз ареволиуциа иабзоураны адгьыли, азауадқуеи, афабрикақуеи анхацәеи аусуцәеи рнапаҽы ишыҟалаз, аменшевикцәа ирҳәо ажәақуа — «адемократизм ала асоциализм ахь» ишбаша жәақуоу, ҭакык шрымам, ргуы ишҭам аҷьажәлар зҭоу ауҕу хьанҭа ду иаҭырхырц. Уи иажәа абас далгоит: «Егьыбжьам, дук мырҭыкуа аусуцәеи анхацәеи ирхырҳәара иҟоуп аменшевикцәа. Қырҭтәылеи Аҧсни рхы иақуиҭхоит»[46].

Аҩбатәии ахҧатәии ақугыларақуа зызкыу — Меншевиӡе, Михако, урҭ рҩызцәа, рымч еибаркны еижьарала, гызмалрала Аҧсны-Ҳаным (Аҧсны) рнапаҽы лаагароуп. Аха Аҧсны-Ҳаным еилылкаауеит урҭ ражәақуа гуы шрыҭам, дара ирҭахыу лыдгьыл абеиарақуа шракуу, иаахҭәаны мап рцәылк'уеит.

---

[45] Иара уа, ад. 282.
[46] Иара уа, ад. 283—284.

Аҧшьбатәи ақугылара: Меншевиӡе иҩызцәеи нареи цәгьахуцрала, гызмалрала Аҧсны-Ҳаным дҕьычны дыргоит, аха аҧсуа жәлар арҟаҧшьаа рыцырхырааны уи ддырхынҳәуеит лыҧсадгьыл ашҟа.

Апиеса иҭәоит асимволтә ҟазшьа змоу асценала. Наҟ, агуаҩара иҭыҩуеит Интернационал. Ҧыҭрак ашьтахь иаалашоит. Аҳаракыраҽы дықугылоуп Аҧсны-Ҳаным, абираҟ ҟаҧшьы кны, наҟ-ааҟ илывагылоуп ршәақьқуа кны, Асҭамыри Қарҭвелишвилии, урҭ раҧхьа дгылоуп арҟаҧшьуаҩы.

Ари асахьа иаҳнарбоит Аҧсны-Ҳаным (Асовет Аҧсны) ллахьынҭа зыхьчаша аринахыс анапы ҕуҕуақуа шыҟоу. Адраматург ипиеса аурыс вариант иацу аҧхьажәаҽы иазгуеиҭеит «Аҧсны-Ҳаным» шбзазаратә ҩымтам. Убри аҟнытә уи ақургылараан «ареалра» акуӡам ахшыҩзышьҭра зҭатәу. Автор идырны ишьҭих'уеит «атеатралра цқьа» астиль: ареволиуциатә романтика асахьақуа, асимволқуа реилкаара мариаӡоуп, афырхацәа рцәажәашьа, рхымҩаҧгашьа иаарту адекламациа иахыҳәҳәом, аҧсихологизм ара зынӡа аҭыҧ амаӡам. Уи азы аҽҧныҳәа ирҭозар, ашәҟуҩҩ идикылоит, избан акузар, иара иҳәашьала, раҧхьаӡа иргыланы уи ихы иҧхьаӡоит иепохеи итәылеи дырҧаны, дыргражданинны. Апиеса иазхьаҧшыз, изгуамҭарц залшом уи ус шакуу. Араҟа шамахамзар иуҧылаӡом абзазаратәи аетнографиатәи акуамаҭамарақуа (актәи ақугылара алагамҭа алаҳамҭозар). С. Ҷанба иаразнак иааирҧшуеит игуаҧхои ицәымҕыуи, дызҽагылои дзыдгылои. Уи илшарақуа зегьы зызкыу Аҧсны аменшевикцәа еиқудырҽаҽаз аус хумгақуа апублицистикатә ҟазшьа змоу ажәала аҽаҧҽроуп. «Аҧсны-Ҳаным» инанагӡоит, уажәраанӡа С. Ҷанба агазеҭ «Аҧсни», Аҧсны жәлар р-Совети ртрибунала аменшевикцәа дырҽагыланы, абольшевикцәа риденақуа ажәлар рылартҭәара иазкыз аус. Апиеса

афырхацәа — абольшевикцәа Астамыри Қартвелишвили ражәакуа — уи автор ихата иажәакуа роуп.

Абартқуа зегьы апиеса аструктуреи астилистикеи рнымҧшыр залшомызт. Аҩымтаҷы аҧстазаара (уи шыкатцәкьоу аарҧшроуп авторгьы дзышьтоу) зеиҧшла, еилацаланы иаарҧшуп. Автор, шамахамзар, ихы наирхуом адеталқуа (акурчахакуа), илакуу, ибжьаратәиу атонкуа. Уи ихшыҩцак ишиашоу, днавала-аавало акумкуа, конкретла иааирҧшуеит. Аҧсны-Ханым илызкыу алирикатә епизодқуагьы азеиҧш ҟазшьа рымоуп. Хыхь ишаххәахьоу аиҧш, автор ихы наирхуоит асимволтә елемент (афырхацәа — Аҧсны-Ханым, Қартвелишвили, Меншевизе рыхьзқуа; Аҧсны-Ханым лыҧхыз; апиеса афиналтә сцена). Адраматург цасҳәа иатцшьны налаигалоит атеатралтә ҟазшьа змоу асценакуа (иаххәап, ачараҟны Меншевизе иҩызцәеи иареи рнеира, арҟаҧшьаа иаалырҟьаны рцәыргара уҳәа уб. итц.).

Абас еиҧш иҟоу асимволтә сахьакуа апиеса алагалара аҧстазаара атцабыргра аарҧшра иаҧырхагамхеит, уимоу, иаҳа иартцарит уи аиденатә-политикатә тцакы. Апиеса аформа иашьашәалоуп уи иалоу афырхацәагьы. Апиесаҷ ицәыргоу ахтыскуа зегьы рыгута далагылоуп Аҧсны-Ханым. Егьырт афырхацәа зегьы реимак-реиҷак, реиҷагылара зызкыу — Аҧсны-Ханым ллахьынтца, лаҧхьаҟатәи лҧеиҧш азбароуп. Аҩымта афырҧҳәыс хада ишылзыҟоу алоуп иденала еишьашәалам, еиҷагылоу ҩ-гуҧкны рыҷешыршо апиеса иалоу ауаа. Актәи агуҧ иатцанак'уеит Меншевизе, уи иҩыза Михако, аҩбатәи — Қарвелишвилии Астамыри. Актәи агуҧ зышьтоу — гызмалрыла, цәыгьхуцрыла Аҧсны-Ханым рнапаҷы дааганы, лынасыҧ аиҧырҟьароуп; аҩбатәи агуҧ иалоу ауаа ргуы итоу, иззыкуҧо — уи амҩа иашахь, аҧстазаара лашахь лкылгароуп.

Автор ифырхацәа аиндивидуалтә ҟазшьакуа ритеит,

аҟа уи, ҳәарада, ҧсихологиатә индивидуализациам. Уи, ус уҳәар ҟалозар, «асоциалтә индивидуализациоуп». Меншевизе иҩызцәеи иареи хаз-хазы иҟоу индивидуумкуам, аменшевизм асоциалтә цәыртцра цыдарас иамоу иаарҧшуа зеиҧш хаҷсахьакуоуп. Урт рыла автор наиирҧшуеит Аҧсны аменшевикцәа имҩаҧыргоз ажьагатә политика ихадоу аҵыдаракуа.

Убри аганахьала иҷырҧшыгоуп зыжәлар зтиз аҧсуа меншевик ихаҷсахьа. Автор илшо акгьы деигӡом ари иуаҩ ажәа цьбарала, сатирала ирҷаастаразы. Михако иэы баша ажәоуп ижәлар рлахьынтца, рҧеиҧш. Аменшевикцәа уи еыхьшьыртас изикызгьы, урт анааира аныргалак тыҧ ҧхак иоурц азоуп. Ари аҧсцәеирымҩ эхада хуцырта змам ауаҩы устцәкьа дгазам, Астамыр игуы ишаанаго аиҧш. Митәык дкуҧамзаргьы, уи цилкааны имоуп дзышьтоу, имч ахьаакумхо, ҩыстаарала сыжәлар зжьап ҳәа даҷуп. Иҧсадгьыл атира аус дахьацхрааузы аҳамта дукуа дрызҧшуп (ихала дахьтәоу ус дхуцуеит): «...ҳманшәалахар, нас иуҧеиҧшузеи, Михако! Аа? Иашәиу-шәиу, абар амбатә! Ишҧа ихәеи (Меншевизе иоуп дызҷу. А. А.; В. Д.)? «Уҧьабаа ызрым, ухьз атоурых аҷы икалап». Ухьз атоурых иаылонт, атоурых ҩыраҷы, «Михако» ҳәа икьакьаза иаылонт. Издыруада сминистрхар! Ашәкуы апырказкуа ҩны иааганы ианаасымтцартцалакь, сцигар ҷыварала иаасҧытцакны, алҩакуа хухуа-хухуаза ишьтуа, напыреырбала скалам нарнааны цака «министр» ҳәа нахьану иныкуырхумаруа иаыстцалап «Михако». Ха-ха-ха! Қыртоылатәи адемократиа ареспубликаҷы суаҩ дуны скалашт!»[47]

Михако иҩызцәа ауаа хумгакуа роуп изхароу Аҧсны аменшевикцәа ахаҧаны, иртахыу аларгӡо иахьыкалаз.

[47] Иара уа, ад. 293.

Убарҭ ракухап, Аҧсны анхацәа аҩбатәи реизараҿы абольшевикцәа ҳҭахым ҳәа иқугылақуазгьы.

С. Ҷанба ибзоуралоуп аҧсуа литератураҿ раҧхьаӡа акуны абольшевик ихаҿсахьа шаланагалаз. «Аҧсны-Ҳаным» актәи авариант аҟынгьы далан аҧсуа большевик Асҭамыр. Ашьҭахь, аҩбатәи авариант аҟны уи днаивагылеит ақырҭуа большевик Қарҭвелишвили. Иашоуп, урҭ рхаҿсахьақуа сахьаркырала ихьысҳақуоуп, исхьематәқуоуп, ахуаҧшҩы (ма аҧхьаҩ) игуы ҿыркаартә иҟаҭам. Аха, иагьа ус акузаргьы, урҭ апиеса ралагаларала автор иааирҧшуа ақуҧара иаҳа адраматизм аиуит, ихарҭәаахеит, иҭабыргхеит.

Автор, ақырҭуа большевик Қарвелишвили иалагаларала иҭахын иааирҧшырц, аҧсуааи ақырҭқуеи еидгыланы рреволиуциатә қуҧара, аха игуҭакы ишахуҭоу изынамыгӡеит: акы, Қарҭвелишвили, ижәлада, дышқырҭуоу узырбо акгьы далаҟам, ҩбагьы, уи ида уаҳа ақырҭуа жәлар рхаҭарнак ҳәа апиеса уаҩ далам.

Хыхь иаҳҳәаз зегьы еихшьало, иаҭшьны иазгуаҳҭарц ҳҭахын С. Ҷанба ипиеса ианаамҭаз ишҩыз, актуалра шаҭаз. 20-тәи ашықусқуа рзы имҩаҧысуаз аидеиатәполитикатә еиҿагыларақуеи акласстә қуҧарақуеи реилкаара уадаҩын. Убри аҟнытә, апиеса ахуаҧшцәеи аҧхьаҩцәеи агуаҿанызаара рнаҭон, ирабжьнагон, иднарҭон изыдгылаша, изҿагылаша зусҭцәоу, насгьы, ихадоу, аҧсҭазаара ҿыц аргылараҿы аҵьажәлар амҩа иаша иқунаҭон.

1929 шықусазы агазеҭ «Аҧсны Ҟаҧшь» абиблиотека иҭнажьит хаз-шәҟуны қугыларак змоу С. Ҷанба исатиратә пиеса — «Иҳаҩсхьоу амшқуа рахьтә акы». Асовет мчра Аҧсны ашьақургылараз ақуҧара иазкыу ари апиесагьы ҳхьанарҧшуеит аменшевикцәа раамҭахь, аха автор ҷыдала иаҳирбо аменшевикцәа реиҳабыра рықуӡаара аҭыхутәантәи амшқуа руакоуп.

Ахтыс мҩаҧысуеит Аҧсны аменшевикцәа реиҳабыра ахантәаҩы икабинет аҿы. Уаҟа еизоит аменшевикцәа реиҳабыра зегьы. Наҟ-наҟ уа иаднагалоит акупеццәа (ахуҧьарцәа) Карапети Ванои, Антанта ахаҭарнак, англыз фицар, аҧсуа ҭауад. Рызегь рыбла еихмырсыҕьӡакуа иахуаҧшуеит абираҟ хуҷқуа зхаркьакьоу Аҧсны ахсаала, избан акузар, урҭ иднарбоит аменшевикцәа «рықуҿиарақуа»: урҭ ҩ-қыҭак ргеит, раҕацәа ҩ-полкк дара рахь ипасит, рартиллериа ҧыххаа иқурҭеит. Аха урҭ ргуалаҟара ҧхасҭеитәуеит ахантәаҩы икабинет иҳакь-ҧсыкьуа, иҧсы игуы икылаханы иааҩнашыло аменшевикцәа ргазеҭ аредақтор. Уи иааигаз ажәабжь зегь аршанхоит. Иҟалаз уи ауп: ахантәаҩы изеилымкаазаап аредақтор иажәақуа; аменшевикцәа рыр акузаап еилаҧыххаа иргаз, арҟаҧшьаа ракузаап аиааира агаз. Аҭыхутәан дааҩнашылоит амаӡаныҟугаҩ. Уи изланҳәо ала, абольшевикцәа Ҧсырӡха рнапаҿы иааганы, Аҟуа шыҟоу рхы хоуп. Уажәраанӡа абольшевикцәа идҳарбап ҳәа иқугылаз ауаа шәаҟьеит, ируа-ирҳәо рзымдыруа иқухеит. Абольшевик («Ахьҧшым» ҳәа изышьҭоу) заҭәык урҭ дырхыччо дгылоуп.

Апиеса ҷыда ҟазшьас иамоу, ажәлар раҕацәа ирччарҳуны, ирҿаасҭаны раарҧшроуп. Урҭ рызегь гмыгқуоуп («Ахьҧшым» ида). Аҩымҭаҿы иҟам ихаз-хазу ахаҿсахьақуа, иаабо асатиратә сабрадақуа роуп. Апиеса иалақуоу ауаа рсиаҿы автор иааркьаҿны рпатреҭқуа ахьҭих'уа ишаирбо еиҧш, рызегь неибынеиҧшны иабаауп, аҭәҩанқуа реиҧш иауқуоуп, ма иҧсылақуоуп, ампыл аиҧш, икумпылӡа иҟоуп.

Аменшевиктә жәлар р-Совет аилатәара анаҳирбо, адраматург уи иалоу ауаа ааирҧшуеит примитивтәқуаны (иаҳҳәап, Асовет ахантәаҩы ишлиапа иаахаз амҭ иахылҭыз аила-ҩеиласра атәы зҳәо аепизод). Аменшевикцәа жәлар ркомиссариат ахантәаҩы Гоголь и-Город-

ничи (ақалақь ахы) даара дугуалаиршәоит. Иашоуп, аҩбатәи, аматцура ду змоу амаҳә димоушәа дыҽехуоит, аха актәигьы аменшевикцәа рыр аиааира дукуа ргаз шәа дыҽехуоит.

Апиеса афиналгьы Гоголь икомедиа «Ревизор» афиналгьы акала иеиҧшуп: Гоголь икомедиаҿы аревизортцәкьа наара зегь шаршанхо еиҧш, С. Цанба ипиесаҿгьы аменшевикцәа реиҳабыра аршанхоит амазаныкуаҩ аменшевикцәа рыр атцахеит ҳәа иааигаз ажәабжь.

С. Цанба уааназатәи ипиесакны, аменшевикцәа ажәлари дареи аҳәаа шрыбжьоу аарҧшуа, уажәы атцыхутәантәи акуаҧ иргылоит: изакузаалак ажәлар ираҕоу арежим, иагьа аҿарххаргьы, иагьа ижьагоу алозунгкуа рыла рыҽехырҩаргьы, урт рыкузаара амш маарц залшом, рымшкуа ҧхьазоуп.

С. Цанба сатирикк наҳасаб ала иказара ааҧшит адин аҿагыларатә ҟазшьа змоу апиеса «Анцәа Саваоф» акынгьы (ахьз атцака «агитсатира» ҳәа атцаҩуп). Усканы гьы иахьагьы, ҳара иҳамам абас еиҧш икоу акомедиа ахкы — агротесктә комедиа.

Апиеса ахтысқуа мҩаҧысуеит ажәҩан аҧтакуа ркны чыдала анцәа Саваоф икабинет акны. Уака еицырхуа икылсуеит еиуеиҧшым адинқуа раҧшьгаҩцәа (Будда, Моисеи, Христос, Муҳамед), иагьиарҳәоит рхадарнапы злакыу аускуа куҿнарала ишымҩаҧысуа. Урт рыҽехуаҧхьз еилеиоит иҧсы игуы икылаханы уака инкылсыз архангел Гавриил. Уи иаангаз ажәабжь зегь аршанхоит. Икалаз уи ауп: адгьыл аҳәынтқарцәеи ажәҩан аҳәынтқари ирҿагыланы ажәлар бунтзаап. Минутқуак рышьтахь анцәа икабинет ихумаруа, иччо рҿаҩнарыжьлоит акомҿараа. Урт анцәакуа рбазом, ирҳәогьы раҳазом, избанзар атцыхутәантәиқуа баша ҧсыҧузлыхыу, рыбаҩ ыкам, ажьы рыкум, ашьа рылам. Иаразнакы иадыртуеит аизара, иагьалагоит анцәакуа

ҩдин рыкузбра. Уи ашьтахь Саваофи иҩызцәа аҧеҳамбаршәеи нытцаба ицоит.

Арака ҳара наабоит агротесктә ҟазшьа змоу акомедиа ацыдаракуа: абзазаратә материал хакуитрала азныкуара, акомикатә тагылазаашьакуа рыртцарра (аексцентризм), итоурам ахаҿсахьакуа амыцху рырҿаастара, рырччархура (агипербола, апародиа, абуффонада), асимволтәи афантастикатәи аелементкуа рхархуара.

С. Цанба егьырт ипиесакуа реилыргараангьы («Амҳаиҧыр» аламтцакуа) ҳара назгуаҳтахьан уи асимволтәи агротесктәи аелементкуа ихы ишаирхуоз. Уи, ҳәарада, нурыс советтә драматургиа анырра назҳәоуп. Зызбаху ҳамоу апиеса «Анцәа Саваоф» аҿгьы, аҧстазаара инарбааны аарҧшра акумкуа, адинхатцара аҿаҧера мацара ишазкыугьы, ҳара наабоит В. Маиаковски аплакат (агитка) ҟазшьа змоу ипиеса «Мистериа-Буфф» анырра[1], чыдала уи аҩымта аҧшьбатәи акугылара. Маиаковски ипиеса акнеиҧш, С. Цанба иҩымтаҿгьы ахтысқуа мҩаҧысуеит анцәакуа «ршташ» ажәҩан акны. Уи акы. Иҩбахазгьы, аҧсуа шәкуҩҩ еитеиҳәоит Маиаковски иҩымта аҧшьбатәи акугылара асиужет аелементкуагьы (наҳҳәап, акомҿараа наалырҟьаны ажәҩан акны рнейра, урт уа рхымҩаҧгашьа, антцәашьа).

Амала иҳәатәуп С. Цанба, ҳгуанала, даара иманшәалапы ихы ишаирхуо Маиаковски ипиесаҿгьы, аҧсуа

[1] Инамҩатәны иазгуаҳтап, В. Маиаковски ипиеса «Мистериа-Буфф» асахьаркыратә форма рҿираратәла ахархуара аҧсуа милаттә драматургиаҿы мацара шакум иахьаҳҧыло. Уи ҳара наабоит еицырдыруа аерман поет Егише Чаренц ипиеса «Капказ» (1923) акнгьы (шәахуаҧш С. Арутиуниан лышәкуы: «Аерман советтә драматургиа», Ереван, 1956, ад. 17). В. Маиаковски иҩымта аиҿартәышьа ҕуҕуала ианыҧшит амордовтә пиеса «Краҳҿазцо, краҳзыржәуа» (шәахуаҧш В. Пешонова лкандидаттә диссертациа «Мордовтә советтә драматургиа», 1956).

шәҟуҩҩы уаанӡатәи ипиесақуа рҽгьы иҟам акомпозициатә ҽиашьак — хаз-хазы имҩаҧысуа ҩ-хҭыск еицыҟалазшәа раарҧшра. Акомҽараа ирызкыу атема хазы иҟоуп, анцәақуа раарҧшра иазкыу атема хазы иҟоуп аха аҩ-темакгьы еидҳәалоуп, аки-аки хеибарҭәаауеит. Ас еиҧш иҟоу ҩ-темак параллельла раарҧшра автор илнаршеит апиеса аидеиатә ҭакы иҭегь арҕуҕуара. Ганкахьала иаарҧшхеит «ажәҩан адиктаторцәа» рымчра нарха шамам, баша ҧсыҧк ишаҩызоу, ҽа ганкахьала иаарҧшхеит акомҽар рымчра, ргумшәара, ажәлар рырҩышьыга адинхаҭара шьаҭанкыла адац аҭжәаара аус анагӡаразы рықуҧара нышәашьа шамам.

Уаажәларратә ҭак дук амам С. Ҷанба икомедиа «Аҩы иашьыз иҧсцәа иҭәыуан» (1930 ш.). Ари аиумореска азкыуп анекдот ҟазшьа змоу хҭыск: Лагусҭан ҳәа арҧызбак аҩы амцху иамхажәын, аҽы дканажьт, дахьышьҭаз иҧсцәа игуалашәан, аҭәыуара далагоит. Уамак аҭанак'уам ари ахҭыс, аха, ишдыру еиҧш, аҧсуа шамахамзар, дкаҳартә еиҧш ихы изымдыруа аҩы ижәӡом. Уи хьымӡҕ дууп ҳәа иҧхьаӡоуп.

3. Апиеса «Аиааира»

С. И. Ҷанба ихатә рҽиаразы акум, аибашьра ҟалаанӡатәи аҧсуа драматургиа зегь азгьы цәырҭра духеит апиеса «Аиааира» (1931 ш.). Ари аҩымҭа С. Ҷанбеи аҧсуа шәҟуҩҩы ҟаимаҭ В. Агрбеи еицырҩит. Апиеса еицырдыруа асоветтә драматург В. Киршон идрама «Ачашьаҭас ишамазгьы, ашәҟуҩҩцәа ирылшеит аҧсуа қыҭа усҟантәи аҭагылазаашьа иақуршәаны аарҧшра. Абри апиесоуп избзоуроу, аҧсуа милаҭтә драматургиа изаамҭанутәи атемахь азхьарҧшра, усҟантәи аамҭазы

ихалаз, актуалра змаз, еилаз апроблемақуа рықургыларен рыӡбреи.

Усҟантәи аамҭазы, аҧсуа шәҟуҩҩцәа аурыс совет драматург ипиеса иахьазхьаҧшыз машәырны иҟамлеит, аҭаҭҕу амоуп, ирҭабыргыуп. Аҧсуа шәҟуҩҩцәа ракум, дара раасҭа атрадициа ду змоу амилаҭтә литературақуагьы иреиҕьу аурыс советтә драматургцәа ирҽыҧшуан. Ҽыц ашьақугылара иаҽыз амилаҭтә театрқуа асоциализм азықуҧаҩцәа рҟазшьақуеи аамҭа иарҽиаз акопфликтқуеи аазырҧшуаз апиесақуа рымамызт, ирызхомызт[49]. Убри аҟнытә, рхы иадмырхуар ада ҧсыхуа рымамызт аурыс совет драматургиа аҧышәа. Амала, амилаҭ драматургцәа аангыломызт аурыс шәҟуҩҩцәа рпиесақуа рсиужетқуа, рхаҽсахьақуа ишиашоу ахархуараҽы, шьаҭанкыла ианырҧсах'уазгьы ыҟан. Иаҳҳоап, 1928 шықусазы ақырҭуа драматург Сандро Шаншиашвили, аурыс драматург Всеволод Иванов иҩымҭа «Акуалӡ-дәыҕба 14-69» асиужет ихы иархуаны иаҧиҭеит апиеса «Анзор». Аха уи баша инсценировкамызт, иҽыцу ҩымҭан. Ақырҭуа шәҟуҩҩ аурыс драматург ипиесаҽы иаарҧшу ахҭысқуа Қырҭтәылахь иахьиеигаз адагьы, ақырҭуа ҧсҭазаара иашьашәаланы иҟаиҭеит уи палаз ауаа, амилаҭ цәа рҟуниҭеит. Г. Какиашвили ишазгуеиҭо еиҧш, «адрама «Анзор» адраматург изыҳәан адагьы Русҭавели итеатр азынгьы етаптәны иҟалеит»[50].

Ас еиҧш иҟоу афакт аабоит аерман драматургиаҽгьы. 1930 шықусазы аерман драматург Тигран Аху-

---

[49] Аҧснытәи аҳәынҭқарратә театр аҧсуа сеқтор акузар, уи апиеса заҭәыкгьы амамызт изаамҭанутәи атема (аколлективизациа) аазырҧшуаз.

[50] Г. Какиашвили. Сандро Шаншиашвили, Қарҭ, 1958, ад. 24 (урысшәала).

миан иҧсахны, аус адуланы ихы иаирхуеит ақыҭанхамҩатә еиҭакрақуа ирызкыз, асовет хуаҧшҩы иидыруаз Иу. Иановски идрама «Аҧсахеибакра». Аерман критик Сурен Арутиуниан излаиҩуала, «аерман қыҭа аҭагылазаашьеи аҟазшьақуеи ирышьашәаланы иҟаҭоу «Аҧсеибакра» аҭыҧантәи ахуаҧшҩы игуы аҭанӡа инеит. Аспектакль ахуаҧшцәа арлахҿыхит, атеатр еснагь уаала иҭәын»[51].

Абарҭқуа зегьы иаҳдырбоит аурыс театри адраматургиеи реиҧш, амилаҭ театрқуеи адраматургиақуеи гуҭыхақуас ирымаз шеиқушәоз.

Абасала ҳара иаабоит В. Агрбеи С. Ҷанбеи аурыс драматург изизхьаҧшыз атәым литератураҿы «аҭыхутәантәи ажәа» амцху иахьазҿлымҳаз шакум, урҭ, усҟантәи аамҭазы асовет уаа рпрактикатә ҭахрақуа ҟазарыла раарҧшра акун хықукыс ирымаз. Изаамҭанутәи актуалтә тематика азхьаҧшразы урҭ даара иарманшәалон асовет драматургиа аҧышәа ду ахархуара.

Аиашазы В. Киршон ипиеса «Ача» асовет драматургиаҿы даара крызҭазк'уаз ҧҭамҭан. «Аурыс советтә литература аҭоурых» аҟны В. Киршон ипиеса «Ача» ахьӡ ҳәоуп ақыҭа «аиҭакра дуӡӡа» атема иадҳәалоу, аколнхараҿ ауаа русушьа аазырҧшуа, акыр зҭазк'уа, иреиҧьӡоу апиесақуа рхыҧхьаӡараҿы[52].

А. В. Луначарски уи ипиеса дахуаҧшуан ҳдраматургиа аҿиараҿы шьаҿак ҧхьаҟа ҳазгаз ҩымҭаны. Уи иҩуан: «Инеидкыланы иугозар, Киршон ипиеса даара ибзиоуп. Уи уанахуаҧшуа уаланахалоит (уамҿханак'уеит). Ашьҭахьгьы ухуцра иаланы иаанхоит. Уи апиеса иамоуп апатетика, уи иамоуп аҟазшьақуа, уи иамоуп аидеиатә еидара»[53].

Автор ихаҭа иҩымҭа аҭакы иамоу абас дахцәажәоит: «Хаҭала сара сзыҳәа ари апиеса, агхақуа шамоугьы, раҧхьа иргыланы излахуарҭоу, аҟазара аметодқуа рыла ҳпартиа алиниазы иахьықуҧо азоуп»[54].

Абас еиҧш иҟаз апиеса шьаҭас иаиуит В. Агрбеи С. Ҷанбеи еицырҩыз адрама «Аиааира». Уи баша еиҭагам (аиҭагагьы усҟантәи ҳтеатр азы ахырҳагара шамазгьы). Ҳара зегь рыла ҳиқушаҳаҭуп Х. С. Бҧажәба, зыӡбаху ҳамоу аҧсуа драматургцәа рпиеса аурыс шәҟуҩҩ иҟпытә иаагоу асиужет цәаҳәеи, атемеи, ахаҿсахьақуеи шалоугьы, насгьы епизодқуак шиашоу уахьынтә ишеиҭагоугьы, аоригиналтә ҩымҭоуп азуҳәаратә иҟоуп ҳәа ахьазиҳәо[55].

В. Киршон ипиеса «Ача» аҟнеиҧш, аҧсуа драматургцәа рҩымҭа темас иамоуп асоциалисттә реконструкциа аҧхьаҟа ишьҭаз — ақыҭа акласстә қуҧара аарҧшреи апартиа анапхгара арҧуҧуареи аус. Апартиа алиниа ақыҭаҿы ашьақурҧуҧуара — абри ауп идеиатә ҭакыс ирымоу аурыс пиесеи аҧсуа пиесеи. Аха аҧсуа қыҭеи аурыс қыҭеи ауеиҧшыхыз. Аҧсуа драматургцәа аурыс пиесаҟны иҟаз ахҭысқуа ишиашоу рхы иадмырхуеит, ирҧсахит Аҧсни аҧсуааи рҭагылазаашьа иақуршәаны, аҧсуа қыҭа усҟантәи аамҭазы акласстә еилазаашьа аҷыдарақуа ирышьашәаланы. Урҭ рҿаҧхьа иқудыргылаз адҭа анагӡара ахьынӡарылшаз, адрамаҿы иаарҧшу асахьа шаҟа аиаша иазааигуоу, шаҟа ирҭабыргыу еилаҳкаарц азы ҳаиасып рҩымҭа ахцәажәарахь.

---

[51] С. Арутиуниан. Аерман советтә драматургиа, Ереван, 1958, ад. 25 (урысшәала).

[52] «Аурыс советтә драматургиа аҭоурых», М., 1959, ад. 576 (урысшәала).

[53] А. Луначарски. Атеатри адраматургиеи рзы, I атом, М., 1958, ад. 647 (урысшәала).

[54] В. Киршон. Иалкаау, М., 1958, ад. 507 (урысшәала).

[55] Х. Бҧажәба. Аҧсуа литература, Аҟуа, 1968, ад. 60 (урысшәала).

1931 шыкуса февраль 26 азы Акоммунисттә академиа еиҿнакааз адискуссиа (аимак-аиҿак) аҟны дыкугыланы данцәажәоз, В. Киршон абас иазгуеиҭеит иҩымҭа ахшыҩҭак: «Апиесаҿ ихадоу — адунеихуаҧшышьакуа реиҿагылароуп. Сара сҿаҧхьа иқусыргылеит, ареволиуциатә идеиакуа ныҟузгоз апролетариати абуржуазиа мач аидеиакуа злаҽны иҟаз ауааи реиҿагылара апроблема.

Апартиа алиниа хада аарҧшуп акоммунист Михаилов ихаҿсахьала, аоппортунизм аидеиакуа ныҟуигоит Раевски. Аха ари апроблема иҭегь иҭбаауп. Уи, апролетариат аидеологиеи абуржуазиа мач аидеологиеи рпроблемоуп, иаҳа ҷыдала иалкааны иаҳҳәозар, абуржуазиа мач аидеологиа злаҽны иҟоу аинтеллигенциа рпроблемоуп»[56].

Ажәакала, Михаилови Раевскии рхаҿсахьакуа реиҿаргыларала адраматургцәа ирҭахын иаадырҧшырц усҟантәи аамҭазы аҧсҭазаараҿы аҭыҧ змаз ҩ-политикатә линиак. Урҭ, доусы дара рхатә дунеихуаҧшышьа рымоуп, доусы дара ртәала иазнеиуеит апартиа анапхгаратә методкуа. Аҳәынҭқарра ача алагалара аплан анагӡараан иааҧшуеит урҭ рполитикатә хаҿы, рыуаҩышьа[57].

Ҳлыкушаҳаҭуп абас зҳәо О. Бородина: «апиеса аиҿартәышьагьы иаҳнарбоит аурыс драматург иҟазара»[58].

В. Киршон иҩымҭа аиҿартәышьа апринцип иқуныҟуоит аҧсуа драматургцәагьы. Араҟагьы еиҿаргылоуп ҩ-дунеихуаҧшышьак змоу, еиҧшымкуа апартиа анапхгаратә политика иазнеиуа ауаа. Амала, аҧсуа драматургцәа рпиесаҟны урҭ ауаа рполитикатә конфликт еилыкка ишаҳбогьы, аӡә ипозициа амчра, егьи ипозициа акуадара шаарҧшугьы, ирмариацәаны иҟаҭоуп. Аха уи ус изыҟалаз, ихадоу афырхацәа — Михаилови Аҷыри — маҭурала иахьеиҟарам (руаӡәы — Михаилов — аокругтә-комитет амаӡаныҟугаҩыс дыҟоуп, егьи — Аҷыр — араиком амаӡаныҟугаҩыс) акуӡам. «Ача» афырхаҭа хада Михаилови «Аиааира» афырхаҭа хада Аҷыри излеиҧшым маҷуп: рҩыҷьагьы апринцип ҕуҕуа змоу, ҽышәала аусура иашьҭоу коммунистцәа иашақуоуп. Аха урҭ ирҿагылоу афырхацәа — Раевскии Ҧандеи — рҩыҷьагьы апартиеи ажәлари ирҧырхагоу, акласстә ҕа аиааира изыргаша аусқуа шымҩаҧыргогьы, лшаралеи ҟазшьалеи еиҟарам. Киршон иҩымҭа афырхаҭа Раевски — аҧсҭазаара дарӡрыжәхьеит, аграждантә еибашьра амыҟумабарақуа ихигахьеит (уи ус шакуу шаҳаҭра ауеит игуы икыду Абираҟ Ҟаҧшь аорден), дкоммуниступ, Михаилов афронт аҟнытәи диҩызоуп. Уажәы Раевски наукатә усзуҩуп. Насгьы уи далаҟоуп игуаҧхара узыркыша аҟазшьа бзиақуа: аламыс имоуп, аиаша дашьҭоуп, игуы еибафоит, ашәара зыхьӡу издырӡом. Ишаабо аиҧш, В. Киршон еиҿаиргылоит ауаа ҕуҕуақуа.

Аҧсуа пиесаҿы уи ароль назыгӡо Ҧанда — макьана дқуҧшуп, москватәи институтк аҿы аҭара иҭоит, аҧсҭазаараҿы аҧышәа имам. Ҳәарада, ас еиҧш иҟоу ауаҩы ииааира уамак аҭахым. Раевски апартиа имҩаҧнаго аус даҿагылозар, ақыҭа аҭагылазаашьа цқьа еилкааны иахьимам азакуӡам, уи ихатә дунеихуаҧшышьа имоуп азоуп. Амала уи илаҽны иҟоу аиндивидуализмра ахыҩуеит «ареволиуциара», «афырхаҭара» уҳәа ажәа ҟуазқуа рыла. Ҧанда иакузар, ақыҭаҿы ишакум ала ихымҩаҧгашьа ҭаҭҕус иаҭоу апартиа алиниа принципла дахьақушаҳаҭым акуӡам, аҧсҭазааратә ҧышәа амамзаара, амдырра, аҧагьара роуп.

---

[56] В. Киршон. Иаҳарбаз ашәҟуы, ад. 504 (урысшәала).

[57] О. Бородина. Владимир Киршон, Киев, 1964, ад. 59 (урысшәала).

[58] Иара уа.

Аурыси аҧсуеи ҩымҭақуа рҽы Раевскии Ҧандеи ирҽаргылоуп акоммунистцәа иашақуа Михаилови Аҷыри. Аха аурыс пиесаҽы, апартиа алиниа иаша мҩаҧызго Михаилов, Раевски игхақуа риашо, урҭ ҭаҭҧус ирыҭоу, дунеихуаҧшышьала уи апартиа дшацәтәыму, **принципла аоппортунизм аидеологиа илаҽны дшыҟоу** ааирҧшуазар, «Аиааираҽы» араиком амаӡаныҟугаҩ Ҧанда даниқуӡбуа, иаҭшьны иазгуеиҭоит игхақуа мзызс ирымоу — уи **иқуҧшра иахҟьаны амцху иҽырзажәра, ихымдырҧагьара** шакуу. Ҳгуанала, аҧсуа драматургцәа иашаны иҟарҭеит Раевски ихаҽсахьа ишиашоу аҧсуа ҧсҭазаарахь иахьиарымгаз. Уи ихаҽсахьа аҧсуа ҧсҭазаара иацәтәымуп, иашьашәалам. Ҭоурыхлагьы иаҳа иашоуп В. Агрбеи С. Ҷанбеи Раевски ихаҽсахьа ацымхурас рҩымҭа иахьаларгалаз Москва аҭара зҭоз астудент Ҧанда ихаҽсахьа. Усҟан аҭара змаз амилаҭ кадрқуа даара имаҷын. 20-тәи ашықусқуа рҽеиҩшамҭазы инаркны, Аҧсны аиҳабыра еиуеиҧшым иреиҳаӡоу аҭараиурҭақуа рахь идәықурҭон имаҷымкуа аҽар. Урҭ, Аҧсны аекономикеи акультуреи шьҭызхша, ҧхьаҟа изгаша ҳәа ажәлар даара ирықугуҕ'уан, даргьы аҭакҧхықура ирыдыз еилыркаауан. Аҭара зауз ауаҩы аҳаҭыргьы мыцху иқурҭон, аха иара убас идыз адҭазгьы иазҭаауан.

Ҧанда иҽаҧҽрала, В. Агрбеи С. Ҷанбеи аҭара зҭоз аҽар ргуы рҽанырҭон, аҭара ҳамоуп ҳәа амцху аҽырҧагьара ажәларгьы даргьы ишырҧырхагоу, раҧхьа ишьҭоу аус дуқуа лҭшәала амҩаҧгараҽы.

«Аиааираҽы» ицәыргоу ахҭысқуа иццакны ицоит, авторцәагьы урҭ раанкылара иашьҭам. Актәи асахьаҽы иаабоит ихадоу афырхацәа: Аҷыри Ҧандеи ҟазшьала реиҧшымра, урҭ наҟ-наҟ реиҽагылара зыхҟьо амзызқуа.

Акоммунистцәа Аҷыри Ҧандеи — аиуара рыбжьоуп (ҩыҷьа аеҳәшьцәа ирыхшаз роуп), еиҩызцәоуп, бзиа еибабоит. Актәи — араиком амаӡаныҟугаҩыс аус иуеит,

аҩбатәи — дыстудентуп, аҧсшьара мшқуа раан араион ахь даашьҭуп ацхырааразы. Акыр аамҭа урҭ еибамбаныз, реибабара гукала еигурҕьоит. Аҷыр Ҧанда диазнааусит Москва иубази-иуаҳази ҳәа, аҭыхутәантәигьы иҧси-иҧси еихьымӡо, дгурҕьаҭәа иҩыза изеиҭеиҳәоит уаҟа иибаз, иаҳаз аҷьашьахуқуа, иажәақуа рыла иуҳәозар, «зегьы ҧхыӡ иубошәа ауп ишыҟоу». Рҩыҷьагьы убас еизгудууп, убас еилаҭәаны бзиа еибабоит, урҭ реилыхра зылшо мчык адунеиаҽ иҟаларым уҳәап. Аха настәи реицәажәара ҳгуҕра арбгоит. Егьырҭ астудентцәа реиҧш (усҟан араион аҽы аус руан ҧшьҩык астудентцәа), Ҧандагьы араиком ахь дахьаарышьҭыз еигурҕьаз Аҷыр игуалаҟара башахеит. Ҧанда иҩыза, иқула, иуа акалақь аҽы усурҭа бзиак шҧасимҭари ҳәа имаз агуҕра ацымхурас, иаразнак, умҧшӡакуа, иахьаҭәҟьа ақыҭахь уцаны аҷьықуреи, аҭаҭын, акуац рылхра уалагароуп ҳәа Аҷыр адҭа аниита, Ҧанда илахь еиқунаҭеит. Абраҟа ахы ак'уеит Аҷыри Ҧандеи рконфликт. Ҧанда амалахазгьы ихаҽы изаагом иара иеиҧш аҭара змоу ақыҭахь ирышьҭыр ҟалоит ҳәа: «...сара сеиҧш иҟоу ақыҭа рахь ирышьҭуам, аиҳабыраҽы иныркылоит. Москва сцаны аҭара зыстҭоз ақыҭа дырҩагь срылалап ҳәа акузма?»[59] — иҷьаишьоит иара. Аҷыр иҩыза дирҧхашьарц далагоит: «Москва иуҭаз ухазы иумҭеит, ажәлар рзоуп изуҭаз»[60]. Имуӡошәа аниба, Ҧанда араион амаӡаныҟугаҩ игуалаиршәоит ишеигуцхуу, аха Аҷыр уи иажәа иаразнак иааҽахиҭәоит: «Апартиа ҭахылеи гуцхулеи аус ауӡом. Уи уара иудыруазар уқунагоит»[61]. Ашьҭахь Аҷыр ибжьы аарҕуҕуаны — «Апартиа иуднаҭоит ақыҭа рахь ацара, апартиа!!!» — ҳәа даниқумч, Ҧанда дхьаҭуеит, ииҳәаз

---

[59] В. Агрба. Иалкаау, Аҟуа, 1959, ад. 106. Араҟагьы ашьҭахьгьы ацитатақуа әбри ашәҟуы аҟнытә иааҳгоит.

[60] Иара уа.

[61] Иара уа.

дақушаҳаҭхоит. Аха Ҧанда иҳәашьа («Апартиа исыднаҭозар сцоит. Сыхиоуп!»)[62] иаҳнарбоит иоуз адҭа дшамыргурҕьаз, агунамʒара шинаҭаз. Уи цқьа еилкааны имам, акоммунист ишиуалу иаҳа иуадаҩу аус анагʒара.

Иара убри актәи асахьаҽы иааҧшуеит Аҷыр иҟазшьагьы. Аҷыр — дҽоуп, игуы еицҳауеит, зны-зынла мачк агуаарагьы идыруеит. Аха, ихадоу, иагьа дҽазаргьы, уи усҟантәи аамҭа хьанҭаан раионк анапхгара аиҭаратәы аҧышәа имоуп. Уи ишахуҭоу, ирласны иʒбуеит араиком амаʒаныҟугаҩ имымҭәо аусқуа. Аҷыр инапаҭаҟа иҟоу акадрқуа бзиаʒаны иҭаны имоуп. Уи азыҳәоуп ақыҭахь ишьҭтәу ауаа рсиа анидырбалак, иаразнак, дымхуцʒакуа доусы дзықунагоу, дызмаҭәоу, илшо, илымшо зидыруа. Иара убас, уи иаразнак еиликааит асиа иааинырсланы, ақыҭа ус иамоу акуамаҭамарақуа ирықуршәаны ишыҟаҭам, араинагʒком ахантәаҩы диҳәоит уи деиҭахуаҧшны, цқьа ираʒарц.

Аҷыр ихгьы деигʒом, инапаҭаҟа иҟоу ауаагьы ирылоу рылих'уеит. Уи дишаҭом абжьагьылдызҩы, аашьаҩы (зусура кажьны ачарахь ицаз Симон телефонла иацәажәара), диқуʒбуеит зусқуа иаарласны рҭыҧ ақуҭара злымшо, акыраамҭа изыргуагуо (араионтә хархуаратә кооперациа ахантәаҩи иареи реицәажәара). Аха уи цқьа еилимкаац, изымдыруа аус, ихаҭа игуеиҭаанʒа, амцху далацәажәом, иҭахым уи ала апартиа араиком авторитет лаирҟур (ақьырмыт зауад аргылара аначальники иареи реицәажәара).

Иара убас, апиеса авторцәа Аҷыр даадырҧшуеит ахархьуаа пату шрықуиҭо, рмаршәакышьа, ргуҟаҭашьа дшақушәо ала. Шшыҧхьыʒык аҭыхуала икабинет иааҩналаз анхаҩы, дихаҭгылоит, даҧсышәаха диҧыланы диртәоит, нас дыззааз еилкааны, иара уаҭәҟьа аҭыҧ иқуиҭоит. Амала, мачк угуы еихьнашьуеит ГПУ ахь

[62] Иара уа.

ателефон дасны, араионтә хархуаратә кооперациа ахантәаҩы Қац дҭактәуп ҳәа ахьиʒбуа. Иашоуп, уи ҩымш дуʒʒа ҽыц еиҽкааз аколнхара «Қьараз» ахантәаҩы иаиаамҭаз иқунага иимҭеит, анахь-арахь акгьы иалаҳәаʒамкуа дыҧхаҭо диман, иҟалап уи аҭакрагьы иқунагазар, аха аҩымҭаҽы уи цқьа ирҭабыргым. Убри аҟнытә, ГПУ ахь Аҷыр ателефон иасра уаҳа ҧсыхуа имоукуа акумкуа, ус баша абиурократ изгуаара инарҟаҭазшәа иҟалеит.

Ажәакала, ишаҳбаз еиҧш, актәи асахьаҽы еилкаахеит ҩыҷьа ауаа, акоммунистцәа Аҷыри Ҧандеи рҟазшьақуа. Аҩбатәи асахьа инаркны ахҭысқуа мҩаҧысуеит ақыҭаҽы. Уаҟа апиесаҽы ицәырҭуеит аҽа конфликтк — ақыҭаҽтәи акласстә еиҽагылара, аҭаҭын, аҷьықуреи, акуац аҳәынҭқарра алагаларазы ақуҧара. Аброуп иахьааҧшыҭәҟьаз, арҭ акоммунистцәа ишеилыркаауа ақыҭанхамҩа азҭааразы апартиа аполитика.

Аҩбатәи асахьаҽы лабҽаба иубаратәы иааҧшит Ҧанда аҭара сымоуп, аиҳабыра сықунагоуп ҳәа уажәраанʒа иҳәоз ажәақуа шбашаз, ҭаҭҕуы шрымамз. Уи иҭахымзу изеилымкаау ҳаздыруам (рыҩбагьы еицылазар ҟалап), аха идыз адҭа анагʒашьа дақумшәеит. Ақыҭаҽы ихымҩаҧгашьа иаҳнарбоит аҭара аганахьалагь Ҧанда акгьы дшалаҟам. Ауаҩы аҭара зиҭо, аҧсҭазаара иҭегь инарҭауланы еиликаарц азоуп. Ҧанда Москва иибаз, иаҳаз аҷьашьахуқуа рыда, ихшыҩ, идырра излазҳаз ҳәа акгьы аабаʒом. Уимоу, зхы дубеи избо хымдыр ҧагьаҩны дҟалеит.

Қадыр ҳәа изышьҭоу нхаҩ беиак (акулак) иҩнаҭаҽы даангылеит Ҧанда. Уи иҧҳа Надица аҭара ахьлымам азы дрыцҳашьаны, Москва избаз-исаҳаз ҳәа дыҽхуо, абадақь дасуа, ақыҭа ҧсҭазаара акгьы иаҧсамшәа ҭакҧхықурада арҷьара далагоит: «Аʒҭачы мҭысуа, иҟузгаʒа ианыҟоу еиҧш ауп ишыҟоу, ицәылашьшьы ақыҭа

аҧсҭазаара. Амра гылоит, иҭашәоит... ишоит, ихулоит... Есымша»[63]. Ақыҭа аҭкьыс ақалақь злеиҧьу атәы аниҳәо, Ҧанда аргумент ҳасабла иааигоит уаҟеи араҟеи инхо аҙҕабцәа рыхцәқуа реиҧшымрагьы. Аҭара лымам, дгаҙоуп ҳәа дызхуаҧшуа ақыҭа ҙҕабгьы илзычҳауам, аҭак иаша илҭоит: «Усгьы умҳәан, ухаҭкы! Ақалақь иааҙаз аҙәы уоуп, ақыҭа узымдыруазаргьы ҟалап. Усгьы ақыҭа ыҟаны иҟам, еилаҩынтуа ыҟоуп арагь. Ҿыц формақуак цәырҭқуеит»[64]. Ҧанда ақыҭа аҿыҧсахра ишаҿу мап изацәк'уам, аха уигьы дара ақыҭауаа рус аламшәа дахцәажәоит: «Уигь ҳара абольшевикцәа иҳабзоуроуп»[65]. Ҳәарада, апартиоуп ақыҭанхамҩа аиҭакрақуа зыбзоуроу, аха хаҭала Ҧанда уи аус ду аҿы уаанҙагьы уажәгьы илиршахьоу ҳәа акгьы ҳбаҙом. Уимоу, настәи ихныҟугашьа, ихымҩаҧгашьа иҳаилнаркаауеит уи аус дацхраартә еиҧш азыҟаҭара шимам, имч шақумхо.

Ҧанда идыруеит акулакцәа аҷьықуреи ҭәахны ишрымоу, аха уи рылхразы иҟаҭатәу изеилкаауам. Аҭагылазаашьа злаҟаз ала, уажәы иаҭахыз ажәа ҧшҙакуа рҳәара акумызт, ажәа ҟуш иабжьазгоз ауаа рзыҙырҩра, идырбоз амҩа ақуныҟуара акун, аха ихы шҧааирҧшуеи Ҧанда? Ақыҭа актив реилацәажәараан апартиачеика амаҙаныҟугаҩ Ерасҭа Ҧанда иабжьигоит дмыццакларц, ажәлар реизара цқьа иазыҟаиҭарц, ипозициа ирҕуҕарц, аха аҭыхутәантәи, жәа гуаҩала, адемагог ажәала иҿахиҭәоит аҧхьатәи иабжьагарақуа: «Ерасҭа, жәытә усушьоуп уара уусушьа, ласра улам, ласра! Атемп угыуп, атемп! Ҳара акы ҳашҧацәшәои?![66] Нас ус нациҭоит: «Ашырҳәа ҳнеироуп ҳусқуа рҿы. Ҳпартиа шәнеи аҳәоит»[67].

---

[63] Иара уа, 108.
[64] Иара уа.
[65] Иара уа.
[66] Иара уа, ад. 112.
[67] Иара уа.

Иашоуп, апартиа аусқуа ирласны рыҙбарахь еснагь аҧхьара ҟанаҭон, аха ианакузаалак, аҭагалызаашьа аеиҧшроу гуаҭаны ауп шәышныҟуаша, уи еилышәкаанҙа адҭаҟаҭара шәахымццакцәан, аҳәон. Аха Ҧанда ажәлар реизара азыҟаҭараз аамҭа игар иҭахым, имч дақугуҕ'уеит. Уи азоуп аизара зхыбгалазгьы. Иаҭахыу зегь ҟасҭеит ҳәа иҧхьаҙаны, акулак Қадыр иҩнаҭаҿы игуы раҳаҭны даныцәоз, иҧшәмеи, апап Қуасҭеи, амулла Есыфи, аҭауад Ҟазылбақьи ажәлар ирылаланы ажәлар реизареи ашәахтәқуа рылхреи аус злеиҭарҟьашаз пашьҭан.

Шаҟа дрыцҳахухазеи Ҧанда ажәлар реизараҿы! Уи ишахуҭоу, ажәлар зегьы еилыркааратәы ирызиамҳәеит, амцху ҳәа иара дзышьҭоу — аҭаҭын, аҷьықуреи, араху аҳәынҭқарра рархуҳара хықукыс иамаз. Иоурысшәеи паҧсшәеи еилаҭаны ииҳәо ажәа еилахуеилапашьоуп, ахи аҭыхуеи узеилыргом. Иаагап ҿырҧштәык: «Исҳәауа шәхахьы иаажәгар шәҭахым шәара, шәхы ҷьоукы ҭалеит. Ҩысҭаацәақуак ҭалеит шәхы. Сара «индустриализациа страны» иаҭахыуп сҳәеит амал рацәаны. Асоциализм ҳаргылароуп, «промышленность» шьҭаҳхроуп, «сельское хозяйство» ареконструкциа азутәуп. «Передовые капиталистические страны догнать и перегнать» ҟаҳҭароуп»[68].

Иуадаҩуп аилкаара Ҧанда иажәақуа рҿы ихадоу — аҧсышәала еилыкка ацәажәара илымшозу, мамзар, «ибзиаҙаны» аурысшәеи аполитикатә терминқуеи шидыруала дыҿхуарц, дҿырбарц игуы иҭеикыу.

Ишакухалакгьы, идыз адҭа изынамгҙеит, ажәлар реизара акулакцәа ихдырбгалеит. Аизара анхыбгала ашьҭахь, Ҧанда ихьыз агха арҿеира дашьҭамлеит, иаҭахара данышәеит. Иашоуп, аизара ашьҭахьгьы ҧыҭ-

---

[68] Иара уа, ад. 117.

раамҭак уи акулак Кадыр иҿаԥхьа дыҽхуоит: «Аԥьыкуреигьы рылаагоит, арахугьы! Сара схаҭа ҭзыцыԥхьаҙа снеины, абоурақуа снарҭаланы, исҭахыу аазгоит; ус аламала иаагылауа сакум, Кадыр!»

Аха уи иҭацәу, иҭакԥхыкурадоу ажәоуп. Аус аҿы ишаабо ала, акулакцәа Ԥанда имырдырҙакуа, рнапаҿы дааргоит. Уи газара шихьыз, идыз аус шизынамгҙаз ауимбах'уа, аха иаахтны аҳәара ихымдыр-ԥагьара инаруам. Ихьыз алахи@арц азы, Ԥанда анха@ыжәлар рыкумчра аҭахымызшәа, апартиа алозунг хада — анхацәа @ызцәас рышьҭыхра — хьаас имазшәа ҳирбар иҭахыуп.

Иаагап, ари ҳахшы@цак зыртцабырг'уа, Ԥандеи анхацәеи реилацәажәараҡнытә епизодк:

«Ԥ а н д а. Ара @-м@ак ыҡоуп: акы — уи саргьы сақушаҳаҭын ԥыхьа, акулакцәа ртакра, аха, уа аиаша иҳәеит Мшәылды, уи ала ажәлар ҳажәаҳҵоит, ахылҵ баапҵс ҡалар ҡалоит...»

Е р а с ҭ а. Сара исымҳәази, заанатцы аԥьажәлар разыҡаҭара аҭахын ҳәа.

Ԥ а н д а. Егьи, са сгуаныла, м@ас иҡоу уи ауп — бжьшәы-аашәы ԥуҵ аԥьыкуреи атцкьыс анха@ыжәлар @ызцәас иумазар еиҳа еиԥьуп. Уи ҳхамыштыроуп!

М ш ә ы л д ы. Аиаша, аиаша.

Ԥ а н д а. Убри аҡнытә зегьы ҳзеизымгаргьы, ашьшьыҳәа хышәка-ԥшьышәка ԥуҵ реизгара ҳҿеазаҳкыроуп»[69].

Аҳәынҵқарратә усм@аԥгатә аиҵаҡьара аҡнынза иаанеи, аҭагылазаашьа уашәшәыра ҽышәала ихы алаигалоит Аԥыр, даара аԥьабаа адбаланы, ахбыкьра иаҿыз аус ам@а иаша икуиҵоит. Уи ус аҡаҵара илзыршо ақытеи ауаа рсоциалтә еилазаашьеи ибзиазаны иахьидыруа ауп. Аԥыр ихы даннықуԥш нахыс, уажәрааназа иҳалымшо арбан ҳәа зыҽхыршәааны игылаз Ԥанда деиҵалеит, дхуҷхеит, иҡаиҵаз агхақуа лабҿабахеит. Уажәы Ԥанда хықукы заҵәык ауп имоу — ихы злаирқьиаша, ихы злаҿихша аобиективтә мзызқуа рыԥшаара. Иҡалаз, ишыҡалаз уҳәа анеиликаа, Аԥыр уаҵәыҵәкьа аизара каҵатәуп ҳәа избуеит, аха Ԥанда иуам: «Сара сгуы иаанагоит ажәлар заа иазыҡаҵаны аизара иаҳа еиԥьуп ҳәа»[70]. Ԥыхьақун азыҡаҵара анатахыз, акулак аизарауы данҳиааи, аҽакала аныҡуара аҭахыуп ҳәа Аԥыр иаиҳәа, Ԥанда ус иҳәоит: «Акулак иҿы акум уажәы ара аус ахьуоуа, ақыҭа зегьы иазәыкны игылт»[71]. Ақыҭа зегьы иазәны иҡам ҳәа Аԥыр Ԥанда ианиеиҳәа, атцыхутәантәи араиком амазаныҡуга@ ахшы@ исыртцоит, дсыркушуеит ҳәагьы иҽазик'уеит: «Ус ашәкуқуа рҿоуп иахьыкоу, аԥьыкуреи, араху, аҭатын ртызшәа уалацәажәауа уаналагалакь, ақыҭа зегьы зыхуашьха иужәлоит».

Ԥанда уаҳагь изеилымкаакуа инхеит ақыҭа аҭагылазаашьа, апартиа аполитика иадгылои иаҩацәоуи. Уимоу, «атцла иалы@рыз — ҳаилаххаа ҳцеит» — иҳәон ҳәа, иара ихҡьаны иҡалаз ажәлар рбунтра, апартиеи аиҳабыреи рполитика ахь ирхарц дашьҭоуп: «Ҳара ҳамала ҳакум иатцаха, зегьы, апартиагьы аиҳабырагьы, зегьы хшынеидкылоу ҳатцахеит».

Ԥанда абарҭ иажәақуа Аԥыр еилыкка инарбеит, аԥхьатәи шьҭа ақытаҿ иианыжьра аус ахуара акум, акырза ишаԥырхагоу, иагьизбуеит ихы дақуиттәны, и@ныҡа дишьҭырц.

Абар урҭ атцыхутәантәи реицәажәара:

«А ԥ ы р. Уахатцәкьа, азәы даашьҭыхны, уца Гудоуҵаҡа! Уа санлеилакь, ҳаицәажәап цқьа!

Ԥ а н д а. Сара арахь сахьаазгьы уамашәа избоит. Ақыҭа рҿы истыԥым. Ақыҭа гургага сахьналаԥшуа

[69] Иара уа, ад. 121.

[70] Иара уа, ад. 122.

[71] Иара уа.

сыблахатц гьежьуеит. Сара, сара сеиҧш иҟоу иахьытыҧу...

Аҧыр. Уара иахьутыҧу ага саннеилакь еилҳаргап, еибаҳҳәап.

Ҧ а н д а. Сара сцоит, шәара иҟашәтцауа аабап! Шәатцахар, сышәхыччап!»[72]

Арт, ашҳам злыжжуа Ҧанда иажәақуа уажәшьта азәгьы хьаас икым. Урт раха змадаз, ажәаҳәара, амцхуацәажәарақуа раамта цеит, иаарласны, ԓнапыкла аус утәын. Атакҧхыкура ду зтахыз атагылазаашьаан иаанаҧшит Аҧыр напхгаԓык иаҳасаб ала иҟазшьа, иусушьа, ихымԓаҧгашьа. Ашьшьыҳәа, дмыццакыкуа, игуы акуҧымтцәакуа уи ажәлар рмаршәа кны иреилиркаауеит апартиа аполитика, акулакцәа хыкукыс ирымоу. Анхацәагьы уи гукала дшырзыҟоу еилыркаауеит, пату икуртцоит, бзиа дырбоит иуаԓышьа, игуразра, иламыс, иаамсташәара рзы. Иаҧацәатцәкьагьы, иртахы-иртахым, ргуы еикуҳәаланы, уи дзыҧсоу рымбарц залшом. Акулак Кадыр иазгуеитоит: «Жәаха ҳаиааин, аха иахьа ҳатцахеит. Иахьа ҳхы ҧиҟеит агантә ииаз апартком. Акыта бзиа идыруазаап уи. Иаразнак ала ахымхуацәеи абжьаранхацәеи инапаҷы иааигеит. Ҳара иҳадкыланы иҳамаз зегьы ҳцәыргеит. Ажәлар зегьы гушҧыла иҳажәитцеит, иаразнакала, аҟьаха ҳамтакуа, ҳаишьаҳаит, ҳаҧахт»[73].

Анхацәа аԓбатәи реизараан иаанаҧшит Аҧыр, апартиа аус, ажәлар рус, урт ргуазыҳәаракуа, ртахракуа шаҟа ибзианы идыруа, шаҟа рымԓаҧгара даманшәалоу. Уи азоуп акулакцәеи, апап Куастеи, амулла Есыфи, Казылбакьи уҳәа, иагьа реырҟьазаргьы, аизара аилагара зрылымшаз, анхацәа задгылаз апартиа имԓаҧнагоз аполитика.

[72] Иара уа, ад. 125—126.
[73] Иара уа, ад. 134.

Ишдыру еиҧш, аексплуататортә классқуа рцәынхамынхақуа шьатанкыла рыкухраҷы ихадоу мчны иҟоу аусуцәеи анхацәеи реиԓызароуп. Уи рдыруан акулакцәагьы. Уи азоуп урт изларылшоз ала аусуцәеи анхацәеи реичырчара изашьтаз. Анхацәа ртцарадара, реилымкаара рхы иархуаны, Сеидыҟ урт сырбжк'уеит ҳәа даҷуп: «Акыта ашәахтә закушәауазеи? Акалакь изакумшәозеи? Аусуцәа аиҳабыра изахагылои игуакьаҧацәаны, анхацәа иҧаҧсацәаны изыҟоузеи?»[74] Аха аусуцәа ртагылазаашьа анхацәа ртагылазаашьа ааста хараза еиҧьушәа урт реиҷаргылара иашьтоу ауаа ражәакуа ҷахитцәоит, ирҳәо рзымдыруа икуирхоит Аҧыр. Уи акыта нхара зтахым, аусуцәа реиҧш ауалафахуы заурц зтахыу ауаа ирабжьиоит «аусуцәа рсиа» реанырцарц. Аха азәгьы итахымхеит усуцәас Тҟуарчал арацәатцхыртахь, Кудры азауад, Бзыҧ азауад уҳәа рахь ацара.

Араиком амазаныҟуаԓ иҧьабаа иаҳа изырацәахаз, акыта актив зызбаху ҳамаз атагылазаашьа хьантаан цқьа рхы ахьаадмырҧшыз азоуп, акыта апартиачеика амазаныҟуаԓ Ераста далаҳамтцозар. Даагап акытсовет ахантәаԓы Мшәылды. Уи иаразнак дшәаны дышхьатцыз удырбоит актив реизараҷы ииҳәо ажәакуа: «Сара иссҳәаз ауп иҟала. Ажәлар бунтит; ирымам аҧыкуреи, иҟам араху, шьтахьла ҳаихароуп»[75]. Мшәылды ихатәгуаанагара имам, аҧша ахьцо даццоит, «хыхьынтә» иаарҳәо зегьы анагзара дазхиоуп.

Ус дыҟам Ераста. Уи атагылазаашьа бзианы издыруа уаԓ кушуп. Иара аханатәгьы Ҧанда иабжьиоит ашәахтә алхразы иҟатцатәу, аха, рыцҳарас иҟалаз, игуаанагара аҧстазаараҷы анагзаразы иахутоу агуаҧьра изаарҧшуам. Ҧанда иавторитет дацәшәаны, уи

[74] Иара уа, ад. 131.
[75] Иара уа, ад. 121.

идигалаз итцакыдоу атактика дықунынҡуоит, даҧыҩлом, гукала дшақушаҳатымгьы. Иашоуп, ашьтахь, ихьыз агха анеиликаа, Аҷыр дидгыланы амҩа иашахь дкылсуеит, абҷьар шьтыхны игылаз акулакцәа дымшәакуа дырҽагылоит.

Акомҽар аиачеика амаʒанынҡугаҩ Миха иакузар, уи шаҡа деилҡьоу, шаҡа махуҽеилҳәала аус анагʒара дшазхиоу аҡара, убри аҡарагьы иҡатцатәу цқьа еилкааны имам. Уи иҧышәадара, иқуҧшра, итаҧшақьара иахҡьаны, ианаумшьаратә еиҧш акыр ахымҩаҧгашьақуа ааирҧшуеит.

Аҷыр затцәык иоуп тақҧхықурала зхы ныҡузго. Уи анхацәа бзиа ишибогьы, ианатахыу ианиашам раҧхьырҡуҡуаарагьы илшоит. Хыхь иазгуаҳтахьеит шаҡа патуқутцарала, ҳатырла дидикылаз аколнхара «Қьараз» ахантәаҩы. Иара убас гуаартыла, гутыҕьҕьала, игуы итыхои дзыргурҕьои мтцәахыкуа, аизараҽы дрыҽцәажәоит анхацәа. Баша иҳәом, анхацәа зегьы ргуы итиҳәаауеит абжьаранхаҩы Қунач Аҷыр абас анизиҳәо: «Ҳачкунцәа шәоуп, дад! Ҳара шәаҳтәуп; иаҳзеиҕьу ада ҳацәгьара шәара шәшазымныҡуауа аадыруеит шьта»[76].

Аҷыр дкоммунист иашатцәҡьоуп. Уи ажәлар еснагь ииашоуп ҳәа дрымтцаныҳәом, иакум рҳәар, иҡартцаз, иара уатцәҡьа ирҽаирхьуеит (хыхь иаҳҳәеит анхацәа ртагылазаашьа ааста акыр еиҕьуп зҳәоз дышрызныҡуаз). идигалаз итцакыдоу атактика дықунынҡуоит, даҧыҩлом, гукала дшақушаҳатымгьы. Иашоуп, ашьтахь, ихьыз агха анеиликаа, Аҷыр дидгыланы амҩа иашахь дкылсуеит, абҷьар шьтыхны игылаз акулакцәа дымшәакуа дырҽагылоит.

Аха иара убас уи дишьуам зымдыррала амҩа иацәхҡьаз ауаҩы. Забҷьар шьтыхны иқугылаз, акулакцәа джьаны ирыдыркылаз ананамга Хабжькут шәимеихсын ҳәа реи-

[76] Иара уа, ад. 137.

ҳәоит, урт (акулакцәа) зҽу иахьдырхурц идәықулаз иҩызцәа. Уи ала авторцәа Аҷыр диҽадыргылоит анхацәа зегьы неибынеиҧшны Асовет мчра иаҕацәоуп, инырцәатәуп зҳәоз Ҧанда.

Аҷыр ихаҽсахьа аромантикатә цәаҩа ахыукаауеит. Аха уи иромантизмра ажәа ҡуазқуа, ажәа ҧшʒақуа рылакуʒам ишааҧшуа, асоциализм ашьақурҕуҕуаразы хамеигʒарала ақуҧаралоуп.

Ишаҳбаз еиҧш, апиесаҡны иаарҧшуп акласстә тагылазаашьа бзиаʒаны издыруа, ажәлар рҧыза, апартиа аусзуҩы иаша ихаҽсахьа.

В. Киршон ипиеса аҡнеиҧш, аҧсуа драматургцәа рҩымтаҽгьы иашаны иаарҧшуп анхацәа рсоциалтә еилазаашьа, еиуеиҧшым асоциалтә гуҧқуеи урт рхатарнакцәеи еицырзеиҧшу атипра зуеи, аха иара убасгьы аиндивидуалра згыми аҡазшьақуа.

«Аиааираҽы» абжьаранхацәа рсоциалтә гуҧ аарҧшуп Қуначи Ҳабашьи рхаҽсахьақуа рыла.

Раҧхьатәи ажәлар реизараҽы, Қунач, еилахуеилапашьаз Ҧанда иажәақуа рхы ахьцоз изеилымкаазт, рықуҽимтʒеит. Аха ашьтахь, аҩбатәи урт реизараҽы, апартиа аполитика закутцәҡьаз Аҷыр еилыкка ажәлар ианрызнеига, Қунач дымлак-ҩаккуа араиком амаʒанынҡугаҩ ихатагьы дидгылоит, ажәларгьы дрыҧхьоит уи идгыларцы: «Сара абжьаранхаҩы ҳәа иҡоу аʒә соуп! Цхыраара аҳәынтқарра иҳарымтацшәагьы ҳцәажәарым. Қазеила ҳачкунцәа ашколаҽ иадырҧхьоит; акуатана змам — акуатана иртоит, абра иахьа зыбз ацәа ахызхыз Хабжькут, аабыкьа хышә маат уаланха ҳәа иртеит, аҧҳәысеиба Ҳарихан ацәаҕуага акуатана бзаархуеит, тцыҧх аарҩараан аҷьықуреи ҳартеит. Абас ирылшауа ала ацхыраара ҳагрыжьуам. Абри ала иаадырыр ҳақунагоит абри аҳәынтқарра аҽагаҡьацәа ишаҳтәу. Ҳара иаҳуалуп аҳәынтқарра ацхыраара ахьатаххаз ҳхы ҳа-

меигзарацы!»[77] Нас, ажәа мацараҿы даанымгылакуа ажәлар ирылеиҳәоит иара имоу аҧыкуреи абжа аҳәынтқарра ишалаитцо.

Кунач иааста акыр иаҳа ихдырра ҳаракыуп абжьаранхаҩы Ҳабашь. Уи аханатәгьы еилкааны имоуп анхацәа ирзеиҧьуи ирзеицәоуи. Ҳабашь иоуп ажәытә аамста Қазылбақь ажәа итатәым ҳәа икугылаз: «Қазылбақь абжьы имхыуп, дақуитымзаант азтцаара!»[78] Аҧхьатәи ажәлар реизараҿы уи иҿазтцәылхны дашьтан аҕацәа рпропаганда иажьаз анхацәа ргуаанагара аасырҳәыроуп ҳәа, аха идгылоз дқамлеит, имала даанхеит. Абар уи иажәа ҿацақуа: «Ишәытцалазеи аизара зегьы? Иқашәтцауа зегьы иаанагауа жәдыруама? Кадыри Қазылбақьи роума зҳәатәы хашәтцо, зымҩа шәықуло? Изҳәада араху, аҧыкуреи, ататын ҳамам ҳәа? Изҳәада? Иҳамоуп ҳара макьана аҳәынтқарра иахташа, иҳамоуп! Насгьы шәгуы иалоузеи ананамгацәеи абжьаранхацәеи? Шәара мчыла акы шәымызх'уа дарбану? Алхтә зду акулакцәеи абеиацәеи роуп!»[79]

Уи ашьтахьгьы, Ҳабашь акулакцәеи урт ртцыхуакцәеи дырҿагыланы дыкуҧоит.

Апиеса «Аиааираҿы» иаарҧшу абжьаранхацәа рхаҿсахьакуа аҧсуа драматургиаҿы ираҧхьаҙатәиуп. Ус шакуугьы, авторцәа бла царыла азгуатара рылшеит уи асоциалтә гуҧ иатцанак'уаз ауаа рқазшьа аҷыдаракуа. Амала иумҳәакуа узавсуам, абжьаранхаҩы ихаҿсахьа инагзаны, ихартәааны, иҧсихологиа ганрацәала иахьаарҧшхаз, ашьтахь итытцыз аҧсуа шәкуҩцәа рҩымтакуа рҿы шакуу.

Қуҿиара духеит авторцәа рзы, ананамга ихаҿсахьа аарҧшра. Ананамгаҩ Хабжькут ахакуитра изтаз Асовет

[77] Иара уа, ад. 130.
[78] Иара уа, ад. 116.
[79] Иара уа, ад. 119.

мчра дымлак-ҩаккуа, деигурҧьаны даҧыларц, дацхраарц ихутан, аха аус аҿы ус иқамлеит. Авторцәа ажәала ирымҳәозаргьы, Хабжькут ишакум ала ажәлар реизараҿуа рҿы ихымҩаҧгашьа, ихныкугашьа цатцҧус намоу ахь ҳхьадырҧшуеит. Аҧстазараҿы ананамга (атәитәых, ахашәала) тауади-аамстеи ракум, иара иатцкыс мачк зыҧсы зланы иқаз иҩыза анхаҩытцәкьа иҿаҧхьа еснагь дхырхуон. Ахақуитра аниау ашьтахьгьы, жәытәнатә аахыс илаҿны иқаз итәитәыхтә ҟазшьа иаразнак изкамыжьт, дуаҩны ихы ибо дзықамлеит. Уи азоуп, иара изы абзиара зтахыу изеилымкаакуа, икласста ҕацәа дызрыдгыло: «Абри, сара ижәбауа, Хабжькут исеицәоу ананамга иқада, аха уҧсата уазхуцны уцәажәароуп: ҧытк зкыу рыла сыҧсы аазгоит. Зегьы ананамгацәаны еилахар ҧсрами. Абеиагьы дҳамазароуп, уилҧсаауам!»[80]

Аҩбатәи ажәлар реизара ашьтахь (Аҷыр итәы ианаирга), Хабжькутгьы мач-мач иҿиҧсах'уеит. Цоуп, уажәгьы иҧҳәыс лҿаҧхьа Қазылбақьи Қадыри ихьчошәа даҿуп, аха аҧасеиҧш ҿыҕуҕуала дызцәажәом, длак-ҩак'уеит, акулакцәа дышрапҳнагьлам, иареи дареи «анҩызара» шрыбжьам еиликаауа далагоит. Уи имала ихы даназаанхалак, ус иҳәоит: «Еи, дад! Уаҳа сылам. Тынч нхарак сакушәашам цьара. Анкьагьы, Қазылбақь ихуы сшатаз, имхы сыштаз, ибаҳчақуа сыштыкуз уаҳа сылымшо, азаҕьеи аҧхзашеи сыргахьан. Уажәыгь Кадыри Қазылбақьи...»[81]

Хабжькут еиликаауеит аус хумга дшаларгалаз, аха илаҿны икоу ашәареи иатцкьыс зымчу рҿапҳьа ахырхуареи акулакцәа рыката алтра илнаршом. Акулакцәа рнапаҿы уи дахьықаз иара ихарам, ирыцхара иабзоуроуп. Аҷыр душьырауеи ҳәа анидыртцалак дзакуша-

[80] Иара уа, ад. 128.
[81] Иара уа, ад. 133.

ҳатҳо, уи игуаҧ иманы акуҙам, насгьы идыргалаз аҳамҭакуа ирыбзоурам, дыччархузтәыз аҳратәра иланатҵаз атәитәых иҧсихологиа заҵәык азоуп.

Иҟалараны иҟаз ацәгьоура аналымшаха, Хабжьыкут иихәо гукала ишиҳәо ҩашьаҙом: «Дадраа! Аҧыр! Ажәлар! Шәхатҵы! Сара сыржьеит! Арҭ акуҧьмакуа (Кадыр, Ҟазылбаҟь, апап Куасҭа, амула Есыф — А. А., В. Д.) срыман, ирҭахыз сылдыршон»[82].

«Аиааираҽы» иаарҧшуп аколлективизациа алагамҭатә период аантәи аҧсуа қыҭа. Ақыҭанхамҩа зегьы шьаҭанкыла иҧсахны, аколлективтә нхарахь аиагара настәи усын. Убри аҟнытә, авторцәа рҽаҧхьа иқугылан аҭакҧхыҟура ду злаз аусмҩаҧгатәы — ақыҭаҽы асоциалтә-класстә гуҧқуа реилазаашьа, реизыҟазаашьа иашаны аарҧшрала ацхыраара рыҭатәын ҩышықусахышықуса рышьтахь аколлективизациа ҷыдала имҩаҧызгараны иҟаз апартиатә напхгара. Аҧсуа шәкуҩҩцәагьы рыдҵа қуҽиарала инаргәеит.

Убри адҵа хада иадҳәаланы уахуаҧшуазар, апиесаҽы иашаны иаарҧшуп аколлективизациа зцәымҕыз ауаа рхаҽсахьақуагьы. «Ачча» автор ипиесаҽы аиҧш, араҟа иаарҧшуп аколнхара аҕацәа хадақуа (Кадыр, Сеидыҟ), аха урҭ инарываргыланы аҧсуа драматургцәа иаадырҧшит аҭыҧантәи аҧстазааараз аҭагылазаашьа иашьашәалаз егьырҭ аексплуататәртә классқуа рхаҭарнакцәа (ажәытә аамста Ҟазылбаҟь, апап Куасҭа, амула Есыф) рхаҽсаҳьақуагьы.

Урҭ зегьы рыжәҩа еибыҭаны иашьҭан апартиа ақыҭаҽы имҩаҧнагоз аусура аиҵаҟьара.

Уи аганахьала иҷыдоу аҭыҧ ааннакылоит акулак Кадыр ихаҽсахьа. Кадыр ихаҽсахьа аҷыда ҟазшьақуа акырҵьара Киршон икулак Квасов ихаҽсахьа угуаланаршәоит. Квасов иеиҧш, Кадыргьы аҽыц ҧстазаара иаҧагыланы икуҧо ауаа хадас дрымоуп. Уи дҟуҕоуп, дгызмалуп, дидыруеит иаҕацәа рахь зегь реиҳа ишәартоу. Кадыр иаразнак еиликаait Ҧанда иажәа ҟуазқуа рыда акгьы дшалаҡам, аҙәы заҵәык — Аҧыр шиакуу акулакцәа рдаракуац атҷәаара зылшо. Ашәахтә зықушәо аиҳарак акулакцәа шракуу шидыруагьы (ихаҭагьы, имҙазакуа ус шакуу идгылаҩцәа, икласстә ҩызцәа иреиҳәоит), Кадыр иҧшаауеит маанак: анхацәа зегь жьоушәа, ирымоу рымхны иргошәа, ҽидгыланы рхы рыхьчарц рыхуҭоушәа агитациа ҟаиҵоит. Ажәлар данрацәажәо, игуы иҭаҵәкьоу атәаахра иманшәаланы иҽақуиршәоит, ихы мацара акумкуа, анхацәа зегьы хьаас имоушәа дирбоит. Адәахьала иҽабызшәа хаауп. Иерыцхатәны, ихы ларкуны драцәажәоит Ҧандеи уи иҩызцәеи, аха урҭ рахь имоу агуаҕ, аҧсахеибакра цәыртуеит урҭ ааигуара наныкам. Ҧанда иҩызцәеи иареи иҩны иапеилак, дрывагьежьуеит, рхатцкы-рыҧсатцкы дцарашәа дирбоит: «Шәааи, дадраа, шәус шәалгазар, шәхуы дырхиеит, ҧытк шәнацҳап»[83] ҳәа реиҳәоит. Урҭ, ҳаццак'уеит ҳәа иҩны индәылтцны рҽанынархалак: «Шәахьца шәмааит, заҟа сышәмеилаҳара»[84] — ҳәа рышьтеиҳәоит. Ҧанда иакум, ананамга Хабжькуттцәкьа, абжьааҧны дуаҩуп ҳәа иимшьо, даниҵахха, хаабызшәала ҳатырла иацәажәашьа идыруеит.

Квасов иеиҧштцәкьа, Кадыргьы раҧхьа даабоит уиаҟара ззеилымцо ҭаҧшақьак иакуушәа, аха нас-нас, ашьшьыҳәа, иакумырбуҕуакуа, иажәақуа лафла, жәаҧҟала ихҩаны, еиликаарц иитахыу, Ҧанда ашәахтә алхразы иизбыз апланқуа иирҳәоит. Аха арҭ аҩ-хаҽсахьак, рсоциалтә цәаҩа иарҽиаз еицырзеиҧшу аҟазшьақуа шрымоугьы, Кадыр зегьрыла Киршон икулак диеиҧшуп узхәом. Уи имоуп имилаҭ ҧстазаара иашьашәа-

[82] Иара уа, ад. 139.

[83] Иара уа, ад. III.
[84] Иара уа, ад. 113.

лоу аҟазшьақуагьы. Араҟа аус злоу Қвасов економикала еиҳа акыр иҧуҧуоу араионқуа рҟынтәи акулакцәа дахьырхатәрнакыу мацара акуҙам (уигьы акратцанак‘уеит аха), аус злоу ачалхра наҽагыланы ақугыларақуа раамтазы (1928—1929 ш.) Қвасовраа агура ганы иҟан Асовет мчра иаиааиратә амч рымоушәа. Қадыр иакузар, уи маҙалатәи иқуҧара қьар дук шизалымго идыруеит. Акы затцәык иара дзышьтоу — мачк иқуҙаара аамта днахарц ауп. Иара дыстәу акласс атагылазаашьа шыуашәшәыру шеиликаауа аныҧшуеит, Қадыр иҩызцәа иҩны еизганы рхеиқурхаразы иҟартцаша ианалацәажәо аамтазы ииҳәо ажәақуа: «Шәара, дадраа, иззымдыруа шәакум; абарт ҳара ҳееибаркны, жәлары ҳнапаҿы иаҳзаагар, **ҧытк еиқухарак ҳаур здыруада** (ҳара иатцаҳшьит — А. А., В. Д.), мамзар аамста, апап, амула уҳәа нтцәароуп иҟоу ҳа ҳзы»[85].

Ас еиҧш акулак ихаҿсахьа хутакахьала аҽеаҧсахшьа мзызс иатцоу, ҳгуаныла, аҧшаара мариоуп аҧсуа қыта асоциализм амҩа ақулара апроцесс иамаз ачыдарақуа ҳхаҿы иааҳгар. Ишдыру еиҧш, уи апроцесс Аҧсны ахы акит хтәыла ацентртә раионқуа рҟны ааста мачк ихьшәаны. Убри аҟнытә аҧсуа кулакцәа ирдыруан, ирбахьан егьырт араионқуа рҟны (иаҳҳәап, Нхытц) акласстә қуҧара шымҩаҧысуаз. Ганкахьала, Нхытц иқурцаз акулакцәа Аҧсны иааны антисоветтә политика мҩаҧыргон, аха ҽеаганкахьалагьы, урт ирлахьынтцахаз аҧсуа кулакцәа ирлахьынтцахарц шалшозгьы еилкаан. Нхытцаа рҩызцәа ирыхьыз здыруаз аҧсуа кулакцәа агутҟьара рнатеит, рҟар хнаеит, рыкуҧашьа атактика рымҧсахыр ада ҧсыхуа рымамкуа иҟанатцеит. Урт рыкуҧашьа атактика ҿыц ибзиазаны еиликаауеит апартиачеика амазаныҟуаҩ Ераста: «Акулак дгызмалуп. Ауаа рнапала ауп аус шиуа, ацәгьарақуа бжеиҳан ишыҟаитцауа»[86].

[85] Иара уа. ад. 114.
[86] Иара уа. ад. 139.

Қиршон ипиесаҿы, ашәартара аныҟала Қвасов ихата ибҧьар шьтыхны, иҩызцәа дрыдгыланы ақуҧара далагазар, аҧсуа драматургцәа рҩымтаҿы, Қадыри иҩызцәеи, ианыцәгьараха, ананамга Хабжькут мчыла, хаала, ахамтақуа итаны уҳәа, «агаза инапала амат рк‘уеит» ҳәа, Аҧыр наҧыхра идыртоит. Дара рхатақуагьы абҧьар шьтырх‘уеит, аха уи ахархуара рзыгуаҧьуам, ишәоит.

Уи, ҳәарада, иаанагом Қадыри уи иҩызцәеи аҿыц ҧстазаара ҧырхага рзатом ҳәа. Иашоуп, урт бҧьаршьтыхла ақуҧара рылымшеит, аха ҩнутҟала ажәлар рырбунтра наҳа ишәартоуп, Абҧьар шьтызхыз иқугара мариоуп, аха маҙала ацәгьа зыршо иеилыркаара марнам. Қадыри иҩызцәеи, уахынла мацара ажәлар убас назыҟартцеит, дара рус аламшәа, анхацәа рхала аизара хдырбгалозшәа иҟалеит. Ҧанда ихьысҳаракуа, апартиа ақытанхамҩатә политика иацәтәыму амҩала иныҟуара Қадыр ибзианы ихы наирхуоит: Ҧанда иҟаитцо аилагаракуа апартиа аполитика акуушәа ажәлар идырбаны, Қадыр, урт Асовет мчра рцәымҧхартә дныҟуоит. Царизм имҩаҧнагоз аполитика, апартиа имҩаҧнаго аполитика дук иацәыхарамшәа ажәлар жьаны, ирымоу-ирыхзу зегьы рымырх‘уашәа дцәажәоит актәи аизарагеы Кадыр: «Дад, Ҧанда! Уажәы иахзынхаз анааҳамышәх, нас баша анхацәа ҳәа иҳалашәхи? Уи атцкьыс еиҧьуп зандалк ҳалтажьны ҳаушәышьтыр, ҳцап ҳабацәа ахьцаз, амҳацьыррахь, убрахь Тырқутәылаҟа»[87].

Иара усгьы Ҧанда иеилымгара иахҟьаны игуааны иҟаз ажәлар зынза идырбыжкит, аҧсуаа зегьы ихьааха ргуы итоу, макьанагьы имҧьац, амҳацьырра ирнатаз ахурақуа Қадыр даныркьыс. Ари ахтыс хучы иҳанаҳәо рацәоуп. Уи иаҳнарбоит ажәлар раҧацәа рхеиқурхаразы

[87] Иара уа. ад. 117.

акаҽы ишаанымгыло, ажәытә ҭоурыхгьы налатцаны. Иара убри алагьы авторцәа еиҭа агуаҽеанызаара ҳарҭоит, апартиа анапхгаҩцәа, уи аполитика иашамкуа имҩаԥызго шшәарҭоу, избанзар усҟан, цкьа изрыжәым ажәлар ирцәеилагар ҟалоит Асовет мчра аполитикеи Ԥанда иеиԥш иҟоу апартиа ахаҭарнакцәа рыхумгаратә ускуеи. Ус иагьыҟалеит. Қадыр ипровокациатә ажәакуа ҳәаны дшаалгаз еиԥш, аизараҽы иҟаз анхацәа абжеиҳараҩык — «Аҵабырг уҳәоит! Аиашаҵәкьа»[88] — ҳәа аҳәҳәара иалагеит.

Қадыри дареи рыжәҩахырқуа еибыҭаны, иқугылоит адин аусзуҩцәа — амула Есыф, апап Куасҭа, нас ҭауади-аамсҭеи рхаҭарнак Қазылбақь. Дара зегьы еиднакылоит, аҽыц ҧсҭазаарахь зхы зырхаз аԥьажәлар Асовет мчра, ацәымҭра дыркра. Ицәыҙыз «аамҭа бзиа» игуаларшәо, Қазылбақь дқуԥсычҳауа ус иҳәоит: «Уажәрааҙа ҳкалҭ атцкар акыха змауаз, уажәрааҙа зыхуда рҟуны, зхы зыкужьны ҳамхқуа ирҭаз, ҳхуы еицлабны анагара иаҽыз — уажәы иуаа духан, амч ду роун, ҳабжьгьы ҳамырх'уа иалагеит». Нас ус нацитцоит: «Егьаурым! Анкьатәи аамҭа зны иҳазкылсып, нас ашьа дҳарҙәап уажәы изхагаланы иқуу аччиақуа зегьы»[89].

Аха уи игуҧра башоуп. Дара рхаҭақуагьы шьҭа ирбоит ҽааҳәыра шрымам. Урҭ зегьы рхы еикудырхарц азы еидгылеит, еиҩызцәахеит. Еидгылеит динла еиҧацәаз ауаа — ақьырсиан дин нықуаҩ апап Куасҭеи аҧсылмаҳ дин нықуаҩ амула Есыфи. Еиҩызцәахеит аамсҭа Қазылбақьи, иагьа дбеиазаргьы, ижәла ықам, иҧашә ықам ҳәа ҧаса наҭәаимшьоз анхаҩы Қадыри.

Урҭ роуп еиҷызкааз ажәлар реизара аитцақьара, араиком амаҙаныкуаҩ ишьра (акгьы алымтцит умҳәозар). Иуҳәар ҟалоит, изларгуаҧьи урҭ, ирықумҷиаз Аԥыр ишьра аиҷкаара? Адагьы ҧсыхуа рымамызт акумзар, уи ишьрала Асовет мчра ишазымнааиуаз аурзымдырх'уаз?! Аха мачк аамҭа ргарц азы зегь реиҳа дара рзын ишәарҭаз ауаҩы даҧырырхыр акун. Избан акузар уи, дара рҳәашьала, иацы ииааит, аха иахьа «рхы ҧиеит агантә ииаз апартком»[90], ирыдкыланы ирымаз ажәлар рцәигеит. Нас, ажәлар рыцхыраара рымамкуа, дара рхаҭа акгьы шрылымшоз усгьы еилкаан.

Ажәлар раҧацәа иагьа иқуԥазаргьы, иагьа реырҟьазаргьы, аиааира рызгараны иҟазамызт, избан акузар, ажәлар зцәымҧыу, урҭ рцьабаала зыҧсы ҭоу ауаа хумгақуа нарха рымам. Дара закуҵәкьоу рхаҭақуагьы ишырдыруа аабоит апапи амулеи реицәажәарала:

«А п а п К у а с ҭ а (дхуцуа). Еҳ! Амула Есыф! Изазозеи, уаргьы саргьы ҳаҧсы злаҭаз, чафагас иҳамаз жәлары рымдырра, ржьара акун!

М у л а Е с ы ф. Мгуоуп иҟоу, дад, амгуа»[91].

Умҩашьақуа иуҳәар улшоит, аамсҭа Қазылбақьи, апап Куасҭеи, амула Есыфи рхаҽсахьақуа апиеса алагалара ускантәи аҧсуа қыҭа асоциалтә еилазаашьа асахьа артцабыргит, ихартәааны иканатцеит ҳәа.

Апиеса антцәамҭаҽы Аԥыр, Қадыри уи иҩызцәеи ихы рықукны ус иҳәоит: «Аԥыр даҙәыз цьышәшьон ҳәа сыҟоуп. Аха шәгуы шәажьеит. Иҟәбома Аԥыраа шаҟаҩ ыҟоу? (Ажәлар рахь.) Дадраа, абарҭ роуп шәаҧацәа. Абарҭ роуп атцәы шәылазтцауа, аҭоубыҭ шәзыҟатцо идәыкуу. Ижәдыруазааит цкьа! Абарҭ роуп шәзакуԥаша, шәзабашьыша!»[92]

Апиеса, ускантәи аҧхьаҩцәеи ахуаҧшцәеи рполитикатә ааҙараҽы даара акратцанак'уан, рсабрада рҽыхны

[88] Иара уа.
[89] Иара уа, ад. 134.

[90] Иара уа.
[91] Иара уа, ад. 115.
[92] Иара уа, ад. 139.

иднарбон Асовет мчра, ажәлар раҕацәа, иреилнаркаауан апартиа аполитика ашатцәкьа.

В. Киршон ипиесаҽы асоциалтә конфликт инаваргыланы аҭыҧ ду ааннакылоит ахатә конфликтгьы.

Аҧсуа шәкуҩцәа рҩымҭаҽы ахатә конфликт зынза иҟазам. Апиеса «Ачаҽы» аҵак ду змам ахатә конфликт аҧсуа пиесаҽы зынзак аҟамзаара зыхкьеи, насгьы уи аҟамзаара аҩымҭа асахьаркыратә-идеиатә гыдраланарҟума?

Ҳарзаатгылап абарҭ азцаарақуа.

А. Богуславскии В. Диеви излазгуарто ала, «критикцәақуаки драматургцәақуаки (аклассикатә традициақуеи аҧсихологизми рацәак пату рықузымтцо) Киршон аҽеҧныҳәа иртон, «Ача» иахьалаигалаз ахатә тема, «абзиабаратә х-куакьтак», апиеса уасхырс иатцоу асоциалтәи аполитикатәи коллизиақуа (аиҽагыларақуа) рыцьбарара ладырҟууеит ҳәа»[93].

Иҟалап, ас еиҧш иҟаз агуааногарақуа аҧсуа шәкуҩцәа аныррa рнатазар. Аха ҳгуаныла, ахатә тема мап ацәкра мзыз хадас иатцоу, «Ачаҟны» ихадоу афырхацәа иреиуоу Раевски ихаҽсахьа аҧсуа драматургцәа шьатанкыла нахьырҧсахыз ауп. Аҧсуа жәлар рыҧстазаашьа ачыдарақуа инарықуршәаны, С. Цанбеи В. Агрбеи иаҧырҵеит амилаҭтә ҟазшьа змоу, аоригиналра зцоу Ҧанда ихаҽсахьа. Изладҳәалои Раевски ихаҽсахьа ахатә тема? А. Богуславскии В. Диеви иашаны ишазгуарто еиҧш, «Ачаҟны» ахатә тема злаарҧшу амацуратә еизыҟазаашьалоуп, Раевски ихаҽсахьагьы Ольга лхаҽсахьа аныҧшит.

«Ача» ақургылара назкыз адискуссиа (аимак-аиҽак)

[93] А. Богуславски, В. Диев. Аурыс совет драматургиа (1917—1935), М., 1963, ад. 350 (урысшәала).

зхы алазырхуз С. Подольски иаахтцәаны абас иҩуеит: «Раевски Ольга длынччалоит асаркьаҟнеиҧш»[94].

Ҧанда ихаҽсахьа акузар, аҧсуа шәкуҩцәа дызлаҳдырбаз ала, аҙәы инырччалара аҭахҙамызт, «саркьадагьы» уи дзакуу еилыкка апиесаҽы иубартоуп. Даҽеакала наҳҳәозар, Киршон и-Ольга илеиҧшу ахаҽсахьа аҧсуа пиеса зынза натахҙамызт. Уимоу, Ольгеи Раевскии реизыҟазаашьеи рхымҩаҧгашьеи, аҧсуа ҧстазаара иадкыланы уахуаҧшуазар, зынза ианаалом, апародиатә ҟазшьа аиуан, иччархухон. Убри аҟнытә аҧсуа шәкуҩцәа иашаны иҟартцеит, рмилаттә бзазашьеи рыжәлар рхымҩаҧгашьеи иранаҳәоз ала иныҟуаны, «абзиабаратә х-куакьтак» зынза мап ахьацәыркыз.

Раевски ихаҽсахьа аҧсахра «Аиааира» аиҽартәышьа (акомпозициа) амҧсахырц залшомызт. «Ачаҟны» акульминациатә ҟазшьа змоу амоент (Раевски икумакаратә шәкуы иоуреи Михаилов ҩынтәны иареи) аҧсуа пиесаҽы ибжьажьуп. «Аиааираҽы» кульминацианы иҟоу, ҳгуаанагарала, Ҧанда иатцахара ашьтахь Аҧыр ақытахь икылсроуп, избан акузар, Ҧанда еиқуирҽаҽаз аускуа ирыхкьаны ақыта атагылазаашьа уажәы-уажәы иҧжәап уҳәаратәы ирххацәахеит. Ажәлар рыҧсы заны иҧшуп, уажәшьта Ҧанда ма ашьтахь уа икылсыз Аҧыр рхы шымҩаҧырго, иҟалаз рҽеишьас иарто, иахькылырго ҳәа. Абарҭ аҧсахракуа ирыхкьеит «Ачаҟны» иҟаз жәасахьак «Аиааираҟны» ҩ-сахьак рыла реитцатәрагьы.

«Аиааира» иалагалоуп епизодк, «Ачаҟны» иҟам. Уи — ананамга Хабжькут иҧҳәыс Маниеи иареи реицәажәароуп. Азныказы угуы иаанагоит ари асцена мыцхууп, апиеса жьымдырны иалоуп, уи асиужет аҽиара аруадаҩуеит, иаргуагуоит ҳәа. Аха, цкьа уазхуцыр,

[94] О. Бородина. Владимир Киршон. Иҧстазаареи ирҽиареи рочеркқуа, Киев, 1964, ад. 69 (урысшәала).

ари асцена, Хабжькут иҟазшьеи илахьынтцеи итцегь инартцауланы реилкаара адагьы, аҽыц ҧстазаара иабзоураны аҳәсеи ахацәеи реизыҟазаашьақуа рҽы иҟалаз аитакракуа, аҧхәыс илоуз азинкуа, лхатә гуаанагара ашьақурҧуҧуара аныҧшуеит. Авторцәа ари асцена рҽымта иаларымтцар, уиаҟара сахьаркырала иртцабыргхомызт Маниа ажәлар реизараҽы лхымҽаҧгашьа, леиҽамсра.

Ажәакала, ари асцена апиеса ханартәаауеит, еиҳагьы аҧстазаара иазааигуанатәуеит.

Ишдыру еиҧш, ареалисттә драматургиатә ҧтцамта иузаҟумтхо ҟазшьоуп, уа иалоу ауаа, ажәак иадамхаргьы, ирҳәо ала ахтыс аҧсы ататцара, артцабыргра. К. Симонов баша имҳәаҙеит, аҽымта «иалоу ауаа ражәаҳәашьалоуп излааҧшуа урт ргуата, рдоуҳатә дунеи ауаатәыҽсатә ҷыдаракуа»[95].

Апиеса «Аиааира» иалоу аперсонажцәа ражәаҳәашьа аиндивидуалтәра аганахьала ҳанахуаҧшуа, иҳамбарц залшом С. Ҷанбеи В. Агрбеи ирылшоз зегь шыҟартцаз, рфырхатца ицәажәашьа сахьаркырала ихартәаахарц, ицәажәо иажәа иара иҟазшьа, иуааҙәларратә тагылазаашьа иашьашәалахарц азы.

Иаагап, апиеса аҟны атыҧ гутылса ааныҙкыло Аҧыр ицәажәашьа. Аҧхьатәи асахьаҽы уи даабоит араиком акабинет аҽы, инымтцәаҙо аускуа рзеибафара даналоу аамтазы. Аускуа ирласны избатәуп, амцху азхуцха уртом. Убри аҟнытә иажәагьы ашьшьыҳәа, хрыжь-хрыжь акумкуа, имеыҧыуп, иҧьбароуп, иҽацоуп, иҳәоукуа нагзам, иҽахтцәоуп.

Иаагап ҽырҧштәкуак:

«Аҧыр (араиком аусзуҽык ателефон ала диацәажәоит): Уабаҟаз уара ари абжьарак, узбаҙомеи? Сабаҟаз зуҳәа? Уавакуаратцауа акумкуа, аиаша ҳәа! Ҷарак ашҟа сыҟан уҳәоу? Уажәы хыма-ҧсыма аусура ианаҽу — уара ачарақуа урышьтоуп акуу?! Аа?! Изаманоуп! Исҳәази умбои — изаманоуп сҳәеит! Уаха ахумҽехан абиуро аилатәараҽ уааи, уа ҳалацәажәап заманахула! Иазхоуп ахырқьиара!»[96]

Аҧыр (зыбаҽ зцәыхьантоу, аус зыргуагуо абиурократ даниацәажәо): «Аколнхаракуа рахь уажәыгь абеи ачеи смышьтыц уҳәоу? Узҽыз уажәрааҙа?! Иаа?! Х-саатк аҽҳәара умоуп! Х-саатк иалагҙаны ианыҟаумтца, нас ҳаицәажәап заманала, уажәы уаҳа егьуасҳәом! Иазхоуп абарбарра! Абарбарра иаамтам уажәы! Уажәытәҟьа уалга!»[97]

Аҧыр (аколнхара «Кьараз» ахантәаҽы дыззааз имтакуа, дкацо-даацо дызмоу ахархуаратә кооперациа анапхгаҽы иахь): «Уажәытцәҟьа аколнхара «Кьараз» аиҳабы днасышьтуеит уара уҽы. Дудыруоу? Ари абжьарак иҧхатцауа иумоу иоуп. Аиеи! Икутанциа аҽы иаҳәауа зегьы деитцамырхакуа ита! Узҽызаалакгьы уакутц! Уи нас ҳаицәажәап, уажәы иуасҳәаз ҟатца!»[98]

Аха Аҧыр ицәажәашьа аҿаҧсах'уеит анхацәа данрацәажәо. Шаҟа гутыҧьҧьала, хаала, ҳатырла диацәажәозеи анхаҽы, атахмада Шьыгу: «Абас ауп аускуа шыҟоу, ухатцкы Шьыгу! Иахьабалакгьы акы ҳаҽшәауа ҳаҟам. Амала аусура атахыуп, амаашьара атахыуп, акупҧара атахыуп; иахьатахыугьы, аихулахара ахьыҟоугьы, пытк ачҳара атахыуп. Зегьы наразнак иҟалом, жәа-шыкуса роуп иаххытцуа. Иаразнак ала зегьы хрыхьҙауам. Иҳагыугьы ыҟоуп, уи ааҙаҙом»[99].

[95] К. Симонов. Алитературатә темакуа рыла, М., 1956, ад. 215 (урысшәала).

[96] В. Агрба. Иҽымтакуа, Аҟуа, 1959, ад. 100.
[97] Иара уа, ад. 101.
[98] Иара уа, ад. 103.
[99] Иара уа, ад. 137.

Агуалаҟара анимоу иажәа агушьҭыхратә, апатетикатә ҟазшьа аанахуоит: «Иахьа ҳиааит! Иҭегь иаҳҧеиҧшуп ҧхьаҟа ақуҧара! Аха аҷьажәлар рус ду иагоит. Ҳмаашьакуа, ҳаиҭамхакуа ҳцалароуп ҧхьаҟа!»[100]

Абарҭ акык-ҩбак аҿырҧштәқуа иаагазгьы, иаҳдырбоит иааикуршоу ауаа шаҟа ибзианы идыруа Аҷыр, ажәлар рус иаҧырхагоу шицәымҕыу (Ҧанда иеиҧш, дигуцхузаргьы), ахархьуаа шаҟа гуцаракрала дрызнеиуа, урҭ рыгуҭыха, рхуцра шеиликаауа.

Хыхь ҳалацәажәахьеит акулак Қадыр ицәажәашьа, иагьазгуаҳҭеит уи шаҟа ихаҿсахьа ианаало: адәахьы даҧсышәа мацараха, ҩнутҭкала шаҟа игуаҭәа жәпоу, анхацәа ирзеиҕьыу аҟаҭара иашьҭоу ауаа шаҟа ицәымҕыу. Араҟа иацаҳҭар ҟалоит иажәа акырҷьара ишалаиҭо ажәаҧҟақуа (иаҳҳәап, «Зашхуа уҭоу иашәа ҳәа», уб. иҭ.). Аха авторцәа Қадыр иитәым ажәақуагьы идырҳәоит. Уи иажәа иалоуп аурыс жәаҧҟақуа цәаҳәаҭаршәла еиҭаганы. Қиршон ипиесаҿы урҭ ажәаҧҟақуа акулак Квасов ҧсабарала иажәа иалоуп, идырҧшӡоит, аха аҧсуа кулак Қадыр инаалом, иажәа арҕаруеит, иҧштәыданатәуеит.

Даара иманшәаланы Мшәылды иҟазшьа аанарҧшуеит уи ицәажәашьа. Апартиа аполитика ахы ахьцоиахьаауа аилкаара зцәыуадаҩу ари ауаҩы зегьы дрықушаҳаҭуп, дыгушаҭоуп, дахьурхалак дцоит. Шаҟа иҟазшьа ианаалозеи ауаа данрацәажәо иажәа алагашьа: «абзиара ззыҟалаша». Зхатә гуаанагара змам, ҧсабарала ишәаргундоу ари ауаҩ ауаа ирҳәо рыцырҕызра («ибзиоуп», «ишьахууп», «иашоуп», «даараӡа ибзиоуп» уб. иҭ.) ада акгьы далаҟам. Ианыцәгьараха, уи ицәажәашьа, ихымҩаҧгашьа убас ишәаргундара аныҧшуеит. Аҷыр уршьрацы иушьҭоуп ҳәа аниарҳәа, Мшәылды уи ус иабжьигоит: «Е-е, абзиара ззыҟалаша. Уыҩроуп! Даҿаҷьара уҿуҭәахроуп! Урҭьуеит»[101]. Аха араиком амаӡаныҟугаҩ уи дауизыӡырҩх'уаз, абҷьар змоу шәалҭ аниҳәа, аҳәса рыда зегь алҭуеит. Мшәылды дахьцара изымдыруа аҳәсеи ахацәеи рыбжьара дынхоит.

Ҳара ҿырҧштәы ҳасабла апиеса иалақуоу ауаа аӡәык-ҩыҷьак рбызшәа ҳалацәажәеит. Иазгуаҭатәуп, егьырҭ аперсонажцәагьы (Хабжькут, апап, амула уҳәа уб. иҭ.) рбызшәагьы аиндивидуалтәра шагым.

Аепизодтә ҟазшьа змоу аперсонажгьы авторцәа ианаамҭоу, апиеса алогика ианрыднаҭо даларгалоит. Иаҳҳәап, апиесаҿ ажәак-ҩажәак рыда лҳәом Марушьа, аха шаҟа иманшәалоузеи урҭ, Аҷыр иахь ажәлар ироуз агубылра ацәыргараҿы. Бзиала ҳәа ажәлар ираҳәаны, иҿынеихон еиҧш, Марушьа ус лҳәоит: «Амарҷьа ҳаухоумырштӡан, ус жәдырлоит ҳаиҳабацәа. Уаақулала лассы-лассы!»[102]

Хыхь ишаҳҳәахьоу еиҧш, С. Ҷанбеи В. Агрбеи рпиеса «Аиааира» иабзоураны аҧсуа драматургиаҿы ицәырган аҧсуа литература зегьы азгьы, иуҳәар ҟалоит усҟантәи аамҭа иақушәоз атематика, актуалра зҭоу апроблемақуа рахь ахьарҧшра. Ишдыру еиҧш, аҧсуа милаҭтә литература асоциалисттә реализм амҩа ақуҭара зыбзоуроу аҩымҭақуа зегьы («Сеидыҟ» С. Ҷанба, «Ҭемыр», И. Папасқьыр, уб. егь.). 1934 шықуса инаркны ауп акьыҧхь анырба (В. Агрба иповест «Аколнхара «Ҧхьаҟа» аишьа» алаҳамҭозар).

Адраматургиа акузар, уи аганахьала 30-тәи ашықусқуа рылагамҭазы, изаамҭанутәи атема иазкны ҩымҭакгьы ҳамаӡамызт.

---

[100] Иара уа, ад. 140.

[101] Иара уа, ад. 138.

[102] Иара уа.

Аха апиеса «Аиааира» актуалра зламаз, изаамҭанутәи апроблемакуа зегьы раҧхьа иахьцәырнагаз мацара акуҙам. Уи усҟантәи аҧсуа қыҭаҽы апартиа аусмҩаҧгатәқуа ҷыдала рынагҙаразы ицхыраагҙан.

Апиеса «Ачаа» ахуаҧшразы, ачеингаларазы идәыкуртцоз ауаа наҧхьаны, уи аганахьала аус шутәуи ишутәыми реилдыркааузар[103], «Аиааирагьы», аҧсуа театр артистцәа рыла еиҽкааз «Ажәыларатә колонна» арепертуар иалатцаны ақыҭақуа рҽы иддырбон[104]. «Ажәыларатә колонна» хреспубликa ақыҭақуа рҽы иааиҧмырҟьаҙакуа уи апиеса ддырбон 23 мшы 1931 шықусазы июн 11 инаркны июль 3 рҟынҙа).

Анхацәа шаҟа гуахуарыла «Аиааира» рыдыркылоз атәы иҳәоит Аҳәынҭқарратә театр аҧсуа сектор анапхгаҩы, агастролькуа рахь ирыцҟаз С. Бжьаниа: «Еиҳарак «Аиааира» дхарбон адәаҽы, иакунагоу ахыбра ахьаҳмоуаз иахҟьаны. Азыҙырҩцәа ашьхымзакуа реиҧш «асцена» иазааигуаҙаны иакушаны итәон, аспектакль анагҙаҩцәеи дареи ирыбжьаз аҳәаа иахысны еилалон, ирбоз аҧьашьаху иалашыҩкҙаны, реаладырхууан, иргуаҧхази иргуамҧхази иаатырҟьаны ирҳәон.

Ари апиесаҽы еилыкка, ирмарианы еилукааратәы, ленинтә збашьала иаарҧшын ақыта гутыхас иамаз изаамҭанутәи ауаажәларратәи аполитикатәи азцаарақуа, ажәларгьы аҩымта ихнамхырц, ргуы амырхытхытырц залшомызт.

Зда ҧсыхуа ыҟам ҳәа иҧхьаҙаз арамка (асцена) ашьтамта ыҟазамызт, аспектакль назыгҙози иахуаҧшуази рыуа дарбану аилкаара уадаҩын. Зегь хумаруан.

---

[103] О. Бородина. Владимир Киршон, Киев, 1964, ад. 80 (урысшәала).

[104] М. Лакрба. Аҧсуа театртә ҟазара ақоурых аочеркқуа, Аҟуа, 1964, ад. 59 (урысшәала).

Зеиҧьыҟам апиеса атематика аҧьбарара ихнахыз, памҽханакыз ахуаҧшцәеи анагҙаҩцәеи еилатцәан репетициада еицдырҽиент аколлективтә ҧцамта.

Апиеса авторцәа руазәы, атцара ус азы жәлар ркомиссар аҩ. С. И. Чанба ҧшьаха-ҧшьымш «ажәыларатә марш» далахун, ибзиазаны имҩаҧгаз асахьаркыратәполитикатә дца анагҙаҩцәа ирнатаз аҧьабааи агуалаҟазаареи рыцеиҩшо»[105].

«Аиааира» аныддырба ашьтахь, Куазан ақытан еизаз абжьаранхацәеи ананамгацәеи дрыҷцәажәеит агазет «Советскаиа Абхазиа» акорреспондент. Урт зегьы еицҷакны иазгуартеит аҩымта ақытазы даара ихуартаны ишыҟоу. Иара убас, урт иатцыршьит апиеса рыла шыхнатыз, избан акузар дара рхатақуагьы изныкымкуа раҕацәа рныррa роухьан[106].

Аҩымта ихуаҧшыз зегьы ирнатаз агуалаҟазаара, мҩашьарада иаҳнарбоит уи авторцәа рыгутакы шынагҙахаз: уи ишаны атақ рнатент изаамҭанутәи азцааракуа, убри ала иагьрыцхраант аҧстазаара ҷыц аргылара знапы азыркыз аҧьажәлар.

АПРОЗЕИ АПОЕЗИЕИ

1. Аповест «Сеидыҟ»

Ҳмилатта драматургиа ашьатакҩы С. И. Чанба илагала дуун аҧсуа проза аҷиараҷгьы. Уи аганахь ала наҧитцахьоу аҩымтақуа зегьы ҷыгҳаралагь иреиҳауп, цакылагьы ирылыҳәҳәоит иповест «Сеидыҟ» (1934). Ари аповест азкыуп, ууанҙа В. Агрбеи иареи еицырҩыз апие-

---

[105] Агазет «Советскаиа Абхазиа», 1931, июн 24.

[106] Иаҳарбаз агазет, 1931, июль 16.

са атема — ақыҭанхамҩа аколлективизациа. Иаразнак иҳәатәуп, уи атемала С. Ҷанба иаҧхьа аҩымҭақуа шаҧырҭахьаз В. Агрбеи («Ҳколнхара «Ҧхьаҟа» аишьа» — 1931 ш.) Ш. Ҭәыцьбеи («Амаҭ зыбҕа ҧҭәоу» — 1932 ш.). Аха, ҳлитературадырраҽы ииашаны ишазгуарҭахьаз еиҧш, иара иаҧхьа аколлективизациа атема ҭызҭаахьаз В. Агрбеи Ш. Ҭәыцьбеи раасҭа, С. Ҷанба иповест аҟны ари атема иаҳа инарҭауланы, ихарҭәааны, ганрацәала иаарҧшуп. Ш. Хь. Салаҟаиа иҩуеит: «Уаанӡа иаҳзымдыруаз, зынӡа иҽыцӡоу алитературатә типқуа шцәыримгогьы, С. Ҷанба улаҧш иаатҭашәаратәы ирҭбаауеит дзыхцәажәо аҧсҭазаара арамкақуа, акыр ирҭауланы иаҳирбоит иперсонажцәа рҟазшьақуа»[107]. Иҭабыргны, С. Ҷанба иҩымҭаҟны иаҳа агуцаракра аиуит, иаҳа игулыршәахеит усҟан аҧсуа қыҭаҽы имҩаҧысуаз акласстә қуҧара асахьа.

Аповест идеиатә ҭакыс иамоу, анхацәа жәытәнатә аахыс изышьцылахьаз аҧсҭазаашьа кажьны социалисттәла аицынхарахь риасра ҭатҭҕус иамаз, уи зыбзоураз амчқуа раарҧшроуп. Ҳәарас иаҭахыузеи, ас ақыҭа аиҭакра иаҧырхагаз рацәан. Аповест аҟны ҷыдала ахшыҩзышьҭра аиуит аколнхара зҭахызи изцәымҕызи ҩ-гуҧк хаха реиҽагылара, реибарххара. Гуҧк ахь иаҭанак'уеит аҕарцәа, ананамгацәа ҭыргуас иҟазҭаз ақыҭа актив: акоммунистцәа, аҽар, зыхдырра ҳаракыу анхацәа. Егьи агуҧ ахь игылоуп Сеидыҟ хадара ззиуа акулакцәеи, Асовет мчра баны иаанымхо аҭауад Ҟазылбақьи, адин аусзуцәеи. Аҭыхутәантәиқуа аамҭала ирылшеит анхацәа рхаҭарнакцәа аӡәырҩы ржьара.

С. Ҷанба иповест ахцәажәара ҳалагап, аҩымҭаҽы иалақуоу аперсонажцәа зегь реиҳа азҽлымҳара зауз

[107] Ш. Салаҟаиа. Ҳпроза ахыҭхырҭақуа. — Агазеҭ «Советскаиа Абхазиа», 1966 ш. ииуль 26.

Сеидыҟ ихаҽсахьала. Баша иахьӡимҭеит автор иповест уи ихьӡ. Акулак зегь реиҳа ишәарҭаз уаҩын ақыҭа аколлективизациа азура аус амҩаҧгараан. Уи игьангьашра, иҩнуҭҟатәи ихумгарақуа, иҧсабаратә цәаҩа бааҧсқуа хҩаны измаз асабрада иҽыхны, дзеиҧшраҭәҟьоу, дзакуҭәҟьоу зегьы ирбаратәы иаарҧшра ихадоу усын усҟан асовет шәҟуҩҩцәа зегьы рзы. Иаразнак иҳәатәуп, ҳзыхцәажәо аповест аҟны шакум раҧхьа иахьцәырҭыз акулак ихаҽсахьа. Ус еиҧш иҟоу акласстә ҕа ихаҽсахьа, уи ицәгьаршрақуа, иреакциатә гуаҭа иманшәаланы иаадырҧшхьан М. Аҳашбагьы, В. Агрбагьы, иара Ҷанба ихаҭагьы (В. Агрбеи иареи еицырҩыз апиеса «Аиааира» аҟны).

Аха, Сеидыҟ ихаҽсахьа, урҭ ахаҽсахьақуа раасҭа ихарҭәаауп, еиҳа ганрацәала иҭырҳәцааны иаарҧшуп. Уи ихаҽсахьаҽы еиҳа инарҭбааны еизакыуп акулак иҟазшьа аҷыдарақуа жәпакы. Ҷанба уи акласстә ҕа даҳирбоит аҭоурыхтә етап ҽыц азы, Асовет мчреи аколлективизациеи иаахтны рҽагылара анлыҭшәадаха ашьҭахь. Уажәы Сеидыҟ иҽирҩашьоит, игуы иҭоу ҭәахны, ақыҭауаа иҽыргуаирҧхоит, ақыҭсовет ахь далырхыртә иҽыҟаиҭоит, иажәа губзыҕқуа илахь иаҧыракны, маӡала аус хумгақуа еиҽикаауеит. Иашоуп, агаӡа инапала амаҭ рк'уеит ҳәа, ицәгьахуцрақуа наигӡоит иижьаз ма иршәаз ананамгацәа, аҕарцәа рыла.

Сеидыҟ ҳара даабоит аповест алагамҭаҽы. Абар, уи ашьыжь дҩагыланы икуасқьа ашә аартны, кабазаҭәы, имаҟа ҧыртланы, абарҭаҽ даақугылоит, аҭәҟьырт ҳәа дкажьцәо. Амра хаара иҽаҭан, иҽырхықумҭан дахуаҧшуеит иҭаҟа алҩақ иаганы игылоу Ҭемыр иҧацха. Ибжьы ҽацаӡа, ашьыжьтәи аҳауа еимырҟьо хараӡа игоит. Аҕьара-ҕьараҳәа иго уи ибжьы аҩ иҭанацалоит ичныр, иҧҳәыс, иҷкун. Ицкы ажәа аҳәара азин рымам урҭ. Ҳара уи даабоит зҳәатәы иахыҧар зымуа, амчра наӡа

знапаҽы иҟоу даҧшәыма наганы.

Аповест алагамҭаҽы ас еиҧш Сеидыҟ игуалаҟара мзызс (цатҧус) иамоу еилкааун — уи заа иҽырзыҟаицахьеит аҧстазаара аиҭакракуа, урҭ иҽырымаириашахьеит. Аповест аҽы ҳаҧхьоит: «Сеидыҟ аҧсаса рацәа иман, аха Асовет мчра шьақугылеижьҭеи иҧсаса иҧытцәа-цәа-ҧытцәцәа ишаны хара иуацәа ирымеидеит, аҩны иаанижьит ҩажәижәабаҟа ҷьма»[108]. Зегь реиҳа ихадоу — ихаҭагьы ақытсовет далалоит, ихшарагьы — иҧеи иҧҳаи акомҽарра иалоуп. Ахьгьы цәахны имоуп. Аҙәы сибарыма, исҳәо иаҳарыма ҳәа дхьаҧш-куаҧшуа, Сеидыҟ иҧҳәыс илзааиртуеит игуы иҭатцәахны имоу агубра маза: «Ус ҳнеилап, насгьы акы шҧаҳҳьымзари... Иҟалаҳ'уеит ажәытә аамҭа, ажәытә... Ирҳәоит ус ауаа ҟушқуа...»[109]

Аха ақыҭа ҧстазаара шьаҭанкыла аҧсахра иазҳәаз аиҭакра дуззақуа аныҟала, аҙәгьы илшомызт урҭ рҽырцәыхьчарә, рхаламгалара, ахыҧхьакра. Илымшеит уи Сеидыҟгьы, ақуҧара аилашыра ихы изацәымгеит, ахҭысқуа рзеибафара далаҳаит. Изилымшеи уи урҭ аилаҩеиласракуа ихы рыцәгара? Избан акузар, есааира аҽеаҧсахʻуан аҧстазаара, еиқушьшьы цьара имтәеит: ареволиуциа, еиҧмырҟьазакуа апартиа инанагзоз аусуракуа ртәы ҟартцон — иазҳауан ауаа рыхдырра. Абартқуа ирыхҟьаны, Сеидыҟ уажәааигуанза рыцхашьарада дызқумчуаз, еимитцәоз анхацәа, ихууцәа, иқьаранцьцәа иааҳәны иҽагылеит.

«Идыр, Сеидыҟ, уаҳа ухуура сыштамло сара!» — дымшәазакуа, аҽҽаҳәа Сеидыҟ иажәа губзыҧқуа ааҽахитцәоит ақытсовет аҟнытә акуатана зауз анхаҩ ҕар Ҭемыр. Дук мыртцыкуа Сеидыҟ ихуура маҧ ацәикʻуеит ичныр Ҳабашьгьы.

---

[108] С. Ҷанба. Иалкаақуоу, ад. 124.
[109] Уаҟа, ад. 125.

Уиадагьы, Сеидыҟ рус хумгақуа дрыларгалоит (иаргьы маҧ ацәикзоит) Асовет мчра аиааира анага нахыс азы зцабаз аҧсыз еиҧш адәы иқухаз Ҟазылбақьраа. Иаагап ҽырҧштәыс Сеидыҟи Ҟазылбақьи реицәажәара аҟнытә цыҧтцәахак: «— Иахьа ҳаазқулаз мбатәшәа ҳарбеит акумзар, ас ҳаҟазма шәара анхацәеи ҳареи, Сеидыҟ? — иҳәан даацәажәеит Ҟазылбақь. — Анхацәеи ҳара ҭауади-аамсҭеи ҳаилатцәаны, ҳанбатахны, хуҧҳаралеи, бзыцәашьаралеи, қыкахшылеи уҳәа зегь рыла ҳанбаркны ҳаҟамзи?

— Уажәа хьыла иҧыскоит, Ҟазылбақь. Иашоуп, дад, нашоуп, иуҳәо, — иҳәеит Сеидыҟ, дагьаазынхьаит ҭауади-аамсҭеи ирааны ианыҟаз аамҭа. Уааишь ҳәа анхацәа иреиуаны азәыс иаардрыҧхьалоз, ирыладыртәоз данреиуаз Сеидыҟ. Уи иара патуқутцара дуны ибон, анхацәа рҽы дарҧагьон, хыхьынтәи «абаша» нхацәа сынрыхуаҧшландаз ааигуанархууа дыҟан. Уи маанак атцан изыруаз. Ҭауади-аамсҭеи аҙәы ихы ршьышьларын, даеазәы ддыргубзыҧларын, ажәла рацәа хуҧхас рыерыртон, убас амаана атцан. Убартқуа рыла акыр хныҟуаракуа рылдыршон.

— Е-е-е, дад Ҟазылбақь, шәара шәыла акун сара сыҧсы златаз, — иҳәан даацәажәеит Сеидыҟ. — Ахылаҧшцәагьы шәа шәыла сырдыргушьон, аминдалгьы соухьан, аха уи уажәы ашәындыҟура атца иҭаршәуп. Ҳацәшәо ҳалагеит... Е-е-е, дад! — иҳәан даақуҧсычҳаит Сеидыҟ.

— Усоуп, Сеидыҟ, аҙәы имаҳаит, ицеит аамҭа бзиа, ажәлар еибгаз, иазәыз — еиқуршеит, иҧыртцәцәеит, еилырхит. Ҳара, ҭауади-аамсҭеи, ҕас ҳшәырҭеит. Изусҭқуада? Иумдыруеи, Сеидыҟ? — иҳәан дгызмалза днанхуаҧшит.

— Издыруеит, дад, издыруеит. Абольшевикцәа рами вызбаху уҳәо?

— Ааи, абольшевикцәа! — иҳәеит ихаҧыц еихарҕуҕуо Ҡазылбақь»[110]. Ҭаҡа маҷк илахыкны ҳаиҭаҧхьоит: «— Ҳаҽҳарҕуҕуароуп, Сеидыҡ, — иҳәеит Ҡазылбақь, нас — инацәақуа ааирххан, — абас ҳапланы жәлары ҳрылаҭәароуп. Уыуа-сыуа, ужәлантә-сыжәлантә, сгуцхуы-угуцхуы ҳәа ана аʒәы дыргубзыҕ'уа, ара аʒәы ихы шьышьуа, иҳампыҭаҳхалароуп анхацәа, Асовет мчра рцәымҕаҳтәыроуп.

Ҳнапы еибаркны аус аауроуп. Ҧыҭк убас ҳаҽрымҭакуа иҳазнагар, ҳаамҭа аауеит, ҳжәытә аамҭа...

Уи ажәа хааʒа Сеидыҡ игуы иныкулеит»[111].

Анкьа имаз аҷьанаҭ аамҭа архынҳәра илшарашәа инарбеит уи Ҡазылбақь иажәақуа. Аамҭа ҽыц аиааира агар, имоу-иҳʒу зегьы шицәыʒуа еилкааны, Сеидыҡ маʒала далагоит аколнхара аиҽкаара аус аиҧырҡьара. Уи джьаны инапаҽы дааигоит акомҽарра иалоу иҷкун; дыргубзыҕны, ичныр Ҳабашь Ҭемыр икуаҭана ицәҕьычны иҭәахыртә иҡаиҭоит; ақыҭсовет аилатәараҽы аколнхара даҽагыланы дықугыларатәы мчыла далаигалоит ижьрацәара иреиуоу анхаҩ ҕар Мыса; иҽазҭәылхны ихы алаирхууеит. Асовет мчра зцәымҕыу ауаа маʒалатәи реизара, зыхдырра лаҡуу анхацәа дрыҧхьоит аколнхара аиҽкаара иазкыу аизара хдырбгаларц.

Сеидыҡ иарҕьажәҩаны наҡ-ааҡ ивагылоуп акулакцәа Сабаҡеий Ҡьаламаҭи, адин аусзуҩцәа (апап, амула, адикуан) аҭауад Ҡазылбақь. Урҭ зегьы аʒәыкны еиднакылоит аҽыц ҧсҭазаара ацәымҕра. Ҳәарада, урҭ зегьы раамҭа цахьеит, рлахьынҭа ʒбоуп, аха рцамҭазы, рықуҭымҭазы ицҳауеит, ишәарҭоуп. Урҭ ирылшо акы иеигʒом анхацәа рхы ҭҡьаны, рыжәҩа ркшаны аколнхара аиҽкаара иазкыз аизара еиҭарҡьарц азы.

[110] Уаҡа, ад. 140—141.
[111] Уаҡа, ад. 143.

Аха, аҧсуа жәаҧҡа ишаҳәо еиҧш, «Аҕба иҭалаз сцом ҳәа амызгуҭ дахьынҳалон» ҳәа, акгьы рылымшеит. Баша епиграфс имгеит ашәҡуҩҩ иповест азы уи ажәаҧҡа. Урҭ рыцәгьаршрақуа нарха рымам, избанзар зыжәлар зцәымҕыу ианакузаалак хара изцом, аҭоурых агьежьқуа узаанкылом.

Автор даара иманшәаланы иҧшаауеит, иҩымҭа аперсонажцәа рҡазшьақуа раарҧшраҽы доусы ирышьашәалоу асахьаркыратә хархуагақуа. Иаҳҳәап, шаҡа дақушәаны рсахьақуа ҭих'уазеи С. Ҷанба, Сеидыҡ икуасқьеи Ҭемыр иҧацхеи, урҭ рсоциалтә еиҡарамра иухамшҭуа ула иаахгылартә ишҧаҡаҭоу! Иаҳгуалаҳаршәап уи иазкыу ацыҧҭәаха: «Ҭемыр дуаҩ ҕарын: иқуацә мҭәышәʒа, Базала иеиҧш икьаҽʒа, ашьаҡа аҽанҭаны игылан. Алҩа иахылббуаз ақуцәан аҽеизганы, жәҩанҡа ихухуапаҷьʒа аҩеира иаҽын.

Ҭемыр иқуацә уахьынахыҧшуа аҩадара, аҳарҷь аҽыкурша, ауаҷьаҡ ду (х-метрак инаʒо) агулҳәа иаҭагылан Сеидыҡ икуасқьа. Ауаҷьаҡ анеиҭоз ари аураҡара аура аумҭан ҳәа иарҳәеит иазҭоз, аха ажәлар ирбалап, рылаҧш аахалап иҳәан, имуит Сеидыҡ. Амардуангьы, уаҩы ишибац акумкуа, иркуараҭаны иеиҭеит. Амҩа ду иавганы игаз алра, акуасқьа иаҧырагылаз, ибжьҡаа иҡаиҭеит — жәлары имҩасуа икуасқьа дуи амардуани иареи рбалап ҳәа.

Ус аниуаз ажәытә ҳәынҭқар ихаан акун. Усҡан зыҽхазырззалоз, уажәы аиҭалара игуаҧхеит. Иуаҷьаҡ амцху иахагылазгьы игуамҧхо далагеит, икуасқьа алра ахашьшьы, уаҩы имбо ицәыҭагылазар иҭаххеит, ал иахьаҧырихызгьы алҽар еиҭаҳандаз ҳәа ихшыҩ азцо далагеит»[112].

С. Ҷанба иҳаиҭаʒом Сеидыҡ адәныҡатәи иҽаҧшыла-

[112] Уаҡа, ад. 116.

ра асахьа, машәырынгьы ус иҟаиҭаʒом. Избан акузар, уи адәныҟатәи иҽаҧшылара иаанарҧшʒом игуаҭаҭәҟьа: асабрада иҽоуп. Амала, исабрада иазыҭәах уам илаҟуа, иҭегь ииашаны иуҳәозар, илаҧш. Уи ила ихыубаалоит иҩнуҭкатәи иҽыҧсахшьа еиуеиҧшым аҭагылазаашьаҟуа раан. Иаагап ҽырҧштәҟуак. Сеидыҟ Ҭемыр игуарҧ данааҭала: «Илаҧш амʒырха ишаҟь-шаҟьо, зегьы ирхьынҳало иааҭагьежьит. Акакала ишьапҟуа еихго, дынхьаҧш-аахьаҧшуа иҽааихеит... Сеидыҟи Ҟазылбаҟьи реицәажәараан: «— Сароу? Избан? Акулакцәа рсиа санʒамеи, дад Ҟазылбаҟь, — иҳәан, Сеидыҟ дааҧышәырччашәа иуит арахь, адәныҟа, аха илаҟуа шәаҧырҳаҧуа илакыҭа иааҭагьежьит»[113]. Сеидыҟ аҟыҭсовет аилатәараҽы: «Сеидыҟ дтәан ҽымҭ, ихы-игуы дҭахуцуазшәа, насгьы иҷьымшьҟуа илаҧш, уаҩы имбаратәы, иныҭыршәҭны инаиршәуан наҟ-наҟ, дзацәажәоз ауаа Мысеи, Селыми уҳәа, мап ҳәа иазгылап ҳәа дырзыҧшуа»[114]. Сеидыҟ игуы иҭеикыз — аизара ахырбгара — амуашәа аниба, ила ашьа хыҭәалт, аха ивырбар ҳәа дшәаны, ус иҳәоит: «— Ргуы азцо (аҟыҭауаа роуп дызҽу. — А. А., В. Д.) иалагазар, насыҧс ироуааит. Шәырҟуаҭ, аус еицыруааит! — иҳәан, ихы дҩахан, маʒалашәа Ҟубрыц иахь дынхьаҧшит. Ҟубрыц Сеидыҟ данцәажәоз диҽаҧшуа дгылан, иҳәашьаҟуа акала ибаны. Рылаҧш ааиҟушәеит. Ҟубрыц илаҟуа игурамгара аахикааит. Илаҟуа ашырҳәа инеиҟуигеит...»[115] Ҳабашьи иареи реицәажәараан: «Сеидыҟ илаҟуа лкылырҭыҭ Ҳабашь длаихуаҧшит, усгьы ааигуахут: «Иабаиаҳаи аҭакуажә ҷьара илымҳәазааит»[116] — ҳәа.

Ас еиҧш иҟоу аҽырҧштәҟуа рацәоуп. Аха, Сеидыҟ

[113] Уаҟа, ад. 131.
[114] Уаҟа, ад. 161.
[115] Уаҟа, ад. 224.
[116] Уаҟа, ад. 231.

ихаҽсахьа аарҧшраҽы ихадоу сахьаркыратә хархуагаҟуаны икоуп ихаҭа ицәажәашьа, адиалог, автор уи дышихцәажәо. Сеидыҟ иҟазшьа аарҧшраан, иара иажәаҟуа, урҭ рҭакы, рлексика, рсинтаксис аҷыдараҟуа рыдагьы ашәҟуҩҩ даҟушәаны ихы иаирхуоит уи иажәаҳәашьа аҷыдараҟуа, аҽеиҭакраҟуа. Иаагап ҽырҧштәыс, Сеидыҟ Ҳабашь дыргубзыҕны акуаҭана аҕьычра дазааигарц данаҽу ицәажәашьа: «— Абар ухьчара аҽҳәарагьы ааигуахеит. Уи аҽҳәара анааилакь ашьҭахьгьы усцәыʒырц сҭахʒам, дад, иозиоуп — уцап, аха иаба? Царҭа умаʒамеи! Цәҩанк ҷьара иузыҭакьакьам. Маҳәыс суцәыҧхашьап ҳәа укоума, арҧыс ҟаимаҭ, аа? Мап! Адгьыл абра сааигуара инаусҭап. Ҩны хуҷык наузыҟусыргылап. Ишәызхоуп шәҩыҷьагьы. Уаҳа иарбан? Ҳаицәыʒрым. Сара исымоу уара иабауцәцои. Сара сгуы иаанагаз, навала-аавалара сыздырʒом, уҽаҽы исҳәоит. Иазхоуп уажәшьҭа, иҭегь аамҭа ҟалап ҳанахцәажәаша. Шәара сыхшара, макьана шәҽоуп, ишәызҳап, шәшәып...»[117]

Иихәаз Ҳабашь мап анацәик, Сеидыҟ иажәа хушаҟуа иаразнак илеиҽыҭабеит, рҽаархеит абжьеи еиҧш иҭәыҭәматаҕьаʒа иҟаз иажәа мҽыҕҟуа: «— Мап ба? — длаиҟуҟааит Сеидыҟ, — абыс сумҧхьаʒозар, иахьаҭәҟьа усҧырҭ! Дысҭахым сара сҳәатәы хазымҭо ҧасгьы маҳәысгьы. Аҳаҳаи, сылаҟуа ара урымбароуп! Ҷьма шьапык сара исымҭаны иубарым! Ҭоуп сыҷьмаҟуа урыцын, аха убри аҟарагьы уныҟузгахьеит! Аб иихәо хоуҭозар, унеины ашьшьыҳәа иҟаҭа иуасҳәаз, иумдыруеи Ҭемыр иаандаҽы абна аҭеиҷьажә, амаҕ, ажц зхаҧаны икоу?

— Издыруеит, — иҳәеит ибжьы аарла иҭкаауа.

— Убра инаганы иҭажь, нас, аллаҳ ида, аʒәы иахьы-

[117] Уаҟа, ад. 176.

ҟоу издыруам. Уца, унасыҧ ухала уагуҭамсуазар, уца, дад, уца!

— Исыздыруам, Сеидыҟ, — иҳәеит дырҩегь Ҳабашь.

— Иузызуеи?! Сыла уаҧырҭ, афуҟара, аччиа! Ат, ат, ат! Уаҳа усымбахроуп! Ала шуеит, аҽы ҳәуеит! Уара акы уҳәоит, иара даҽакы! Усҧырҭ!»[118]

Сеидыҟ исабрада иҽыхны, дзакуҭәҟьоу аарҧшразы ашәҟуҩҩ ганкахьала, еиҽаиргылоит ииҳәои ҳәашьас иаиҭои, аҽаганкахьала — игуы иҭаҭәахны имоуи. Уи ала С. Ҷанба агура угаратәы иаҳирбоит Сеидыҟ акраамҭа дзакуҭәҟьоу аилкаара зыуадаҩхаз, Сеидыҟ иҭахыиҭахым, зны-зынла игуаанагара имҳәар ҟалом, гурамгарҭас дыркыр ҟалоит азы. Иара дызлоу ақыҭсовет аилатәараҽы еимакы-еиҽактәхеит аколнхара аиҽкаара аус. Сеидыҟ заа иазыҟаиҭахьаз аӡәык-ҩыцьак рыда, зегьы аколнхара еиҽкаатәуп ҳәа игылеит. Игуы иҭеикыз аилатәара аилагара акгьы шалымҭыз аниба, Сеидыҟ дцәажәарц иӡбеит, уашьҭан зны аколнхара дадымгылеит ҳәа ҽҧныҳәак ирымҭарц азы. Ажәа даҳәан, ианирҭа, ус ихәеит: «— Дадраа! — иҳәан, днарҽаҧшы-аарҽаҧшын, иажәа дналагеит. — Абра ирҳәақуаз акыр срызхуцуан, иахысҳәаауа уи ауп: Мыса, Кунач, Селым уҳәа жәақуак аколнхаразы ирҳәазаргьы, урҭгьы мбатәык рымҳәаӡеит, ццакырак ҳмыхьааит ҳәа акухап убарҭгьы убас аколнхара изахцәажәо. Ари, дад, ус ҽыцуп, — иҳәан, иажәа афырҳәа даҽакахьы ахы наирхеит, — уи ауп, аха ҳара ҳаиҳабыра, ҳамчра иакум акы дҭатәыс иаҳнаҭарым». Ас еиҧш ажәақуа заҳаз «Мыса дахьтәаз даахәҭәы-ҳәыҭәит, абри цас иҳәоу, иҭабыргны иҳәоу ааигуахут»[119].

Днавала-аавалашәа уи ицәажәашьа игуамҧхазт,

[118] Уаҟа, ад. 177—178.
[119] Уаҟа, ад. 167.

апартиачеика ахантәаҩы Кубрыц Сеидыҟ диазҭаауеит ихаҭа аколнхара аиҽкаара дадгылоу, мап ацәик'уоу ҳәа. Иҽырҩашьаны ацәажәашьа Сеидыҟ уажә иҭама, Кубрыц изҭаара игуы ннархазшәа даацәажәеит:

«— Ҳаи, дад, Кубрыц, уара судырыр уқунагон. Сара ҳаиҳабыра ирҳәо азы сыҟами, уи алагьы иумдыруеи аколнхаразы шакуу!»[120].

Убас ауп Сеидыҟ ихы шымҩаҧиго ақыҭа рзеиҧш еизараҽгьы.

Алитератураҭҭаараҽы (Ш. Д. Инал-иҧа) инашаны ишазгуарҭахьоу еиҧш, акулак Сеидыҟ иқуӡаара аамҭа шааз, акулакра нарха шамам ауп изызҳәоу Сеидыҟ иҭаацәара рыҩнуҭҟа рҳәатәеиқумшәара, иҧҳәыси иареи реимаабра анаҩсангьы, иҧҳаи ҧаса уаҩыс иимшьоз ичныр Ҳабашьи рыбзиеибабара.

Аҭауад Ҟазылбақь ихаҽсахьа аарҧшраан С. Ҷанба ихы иаирхуоит адиалог инаваргыланы астатикатә патреҭтә ҟазшьарбагагьы, насгьы, ихадоу, иманшәаланы еиҭниҧсахлоит автор иажәеи афырхаҭа иҩнуҭҟатә ажәеи. Афырхаҭа ипатреҭ ала ашәҟуҩҩ иаҳирбо уи исоциалтә ҷыдаҟазшьақуак рымацара заҭәык ракузар, автор иажәеи афырхаҭа иҩнуҭҟатә ажәеи реиҽаргыларала иаарҧшхоит Ҟазылбақь игуаҭаҭәҟьа: «Игуалашәеит аҳәынҭқар Николаи даненбгаз имхеибаркырақуа шьыжьы инаркны хулҧазынӡа акризаарых'уа анхацәа анҭаз, иара крымуа-крыфо, дҧагьаӡа исоф қьаф уа дықутәа, иҷьыбақуа, анхацәа рҷьабаалых, ахьҩежь ахьхьаҳәа ирҭаҧсо... Уажәы аҧсыӡ аӡы зҭабаз еиҧш, дҭабаны дшықухаз, абарҭқуа зегьы данрызхуц аҧыр-ҧырҳәа амцабз ҩеихҟьеит. Илақуа ашьа ҩхыҭәалт»[121]. Нас уи игуалашәоит аҳәаанырцәҟа ишыҟоу Асовет мчра

[120] Уаҟа, ад. 168.
[121] Уаҟа, ад. 142.

иацнарҧызуан арасараҽы араҵәеиҧш иҷышәшәза ардәына»[127].

Аҧсабара асахьа ирҧшзаны ааирҧшра мацарагь ауаҩы иланааҙоит иҧсадгьыл абзиабара. Аха, араҟа иаагаз апеизаж (аҧсабара асахьа) аҿа ҵакыкгьы амоуп. Диины дынкашәеижьҭеи (иани иаби дшыхуҷыз иҧхеит, деиҭымын) акулак Сеидыҟ ихуура иҵаз Ҭемыр ақытсовет инатеит акуатана. Уи ахҭыс анхаҩ ҕар инаҵаз агуалаҟара иашьашәаланы иҟаиҵоит ашәкуҩҩ аҧсабара ашәтра, аҵарақуа рашәаҳәабжь.

Ҭемыр игуалаҟара азырхуашьуам, зхы ларха игылоу амҵәышә еиҧшыз иқуацә Сеидыҟ икуасҟьа ҕьазҕьаз ианадибалогьы. Абри ахшыҩцак аарҧшразы ашәкуҩҩ иҵих‘уеит анхаҩ ҕар игурҕьара иадҳәалоу асахьа: «Сеидыҟ икуасҟьа иахьадубалоз, иқуацә аҵанарҙуан, аха иахьак, иара Ҭемыр игуы амазшәа, анапы рхханы, — «меҳ умоуп, иубап уи!» — ҳәа Сеидыҟ икуасҟьа иазымақаруашәа иахылббуаз алҩа аахытарын еиҵыхухуа идәықулт Сеидыҟ икуасҟьахь»[128].

Ара иааҳгаз ацыҧҵәахаҿы иҟам аепитетгьы, аметафорагьы, аиҿырҧшрагьы («иаазымақаруазшәа» ада), аха шаҟа ибзианы, иақушәаны иаанарҧшуазеи анхаҩы игурҕьара. Митәык иаҳҧырхагам ҳара, ҳәоук аҿы «Сеидыҟ икуасҟьа» ҳәа хынтә иахьеиҵаҳәоугьы. Цқьа уазхуцыр, арҭ аиҵаҳәарақуа сахьаркыратә дҵак наргҙоит уҳәар ҟалоит. Ақуацә акуҙам Сеидыҟ икуасҟьа иақумақаруа, Ҭемыр иоуп, дҵакны дызмаз амуча иқумақаруа. Ҭемыр гуаныла ҩынтәгьы-хынтәгьы иҳәоит акулаки иареи уаҳа акгьы шырзеилам. Аха уажәшьҭатәи иажәа уиаҟара иҵьбарацәам, избан акузар, ауаҩы игуаҕьит диижьҭеи изымгуаҕьуаз аҟаҵара. Ус ахьилшаз дгурҕьа-

[127] Уаҟа, ад. 115.
[128] Уаҟа, ад. 117.

ҵәа дыҟоуп. Уажәшьҭа лафҵас ауп дшахуаҧшуа игуаҕьра. Уи азоуп, ақуацә акуасҟьа ақумақарра алаф аҟазшьа замоугьы.

Хыхь иазгуаҳҭахьеит ашәкуҩҩ шаҟа дманшәаланы ихы иаирхуо ифырхацәа рхаҿсахьақуа, рҟазшьақуа, ргуаҭа, дара-дара реизыҟазаашьа, рҧышәа, рҟушра, ргаҙара, рхымҩаҧгашьа уҳәа раарҧшраҿы урҭ рцәажәашьа (адиалог, аҩнутҟатәи амонолог, алеқсика). Араҟа акраҵанак‘уеит, иара убас автор ихаҭа иажәақуа. Знызынла автор ихаҭа иаахҵәаны иаҳирбоит Сеидыҟ игьангьашраҟуа, аха еиҳарак, афырхацәа дара зеиҧшроу ражәақуа ирныҧшуеит, Сеидыҟ иеиҧш ҽмыршьагала ицәажәо ауаҩы ихаҿсахьа аарҧшраан, автор иманшәаланы еитниҧсахлоит иара иажәақуеи ифырхаҵа иҩнутҟатә иажәеи.

Ашәкуҩҩ исахьаркыратә бызшәа абеиарақуа зегьы рцәыргара уадаҩуп, иагьаҭахым. Ишырҳәо еиҧш, аҩы агьама абаразы ауалыр иҵоу шеибгоу иумжәыр ҟамло иҟам. Араҟа ҳара иааҳгеит ашәкуҩҩ ибызшәа ачыдаракуак. Аус злоу: еилкаатәуп ажәар абеиара мацара шакум ауаҩы дышәкуҩҩны дҟазҵо, иара ииҳәарц иитахыу аҿы уи иманшәаланы зхы иазырхуо иоуп ашәкуҩҩцәкьа. Агур зегьы еицырзеиҧшуп, аха аҙәы уи ала аҳәынтәрацәкьа лызҿаҵом, егьи «аҵыс мҩас асахьа ҭылх‘уеит». Ашәарыцаҩцәкьа бҧьарла еиқуныхк иҟоу иакуҙам, зҭамҳа еиҿажьу иоуп.

Аҩымҭаҿ, иара убас акраҵанак‘уеит асиужет. Асиужет аҿоуп иахьааҧшуа, аҩымҭа шьаҭас иамоу ауаажәларратә конфликт. Аконфликт аҿиара, ахалара, алаҟура уҳәа рылоуп излаарҧшхо аҩымҭа ауаажәларратә ҵакы. Асиужети аконфликти еидҳәалоуп, аха еиҧшым. Аконфликт аарҧшызар ауеит еиуеиҧшым асиужетқуа рыла, иаҳҳәап, аколнхара аиҿкаараз ақуҧара, аиҿыхара, аидыслара (уи ауп аконфликт ҳәагьы изышьҭоу)

аадырҧшыр рылшоит милаҭла еиуеиҧшым ашәҟуҩҩцәа еиуеиҧшым ажанрқуа ирыҭарк'уа асиужетқуа рыла.

Асиужет иаанарҧшыроуп аконфликт шьаҭас, ҟазшьас, ҿиашьас иамоу. С. Ҷанба иповест «Сеидыҟ» аконфликт шьаҭас иамоуп, аҧсуа қыҭаҿы аколнхара зцәымҕыуи изҭахыуи рыбжьара акласстә қуҧара. Аконфликт араҟа иамоуп адраматә, аибарххаратә ҟазшьа. Аконфликт аҿиара аарҧшрала ҳара еиҳа еиҕьны еилаҳкаауеит аҩымҭа атема. Асиужет хуҭақуа (акомпонентқуа) рахьынтә ихадоуп ахҭысқуа рыҿиара алагамҭа. Уи **ахҭысқуа реиқуҳәаларҭа** ҳәа иашьҭоуп.

«Сеидыҟ» аҿы аҩымҭа аиқуҳәаларҭас иҧхьаʒатәуп Сеидыҟи Ҭемыри реидыслара, Ҭемыр Сеидыҟ ихуура мап ахьацәикыз ҳзырбо асахьақуа, ахҭысқуа (ахҧатәи ахы). Абри инаркны Сеидыҟ ибоит имчра шыуашәшәырахаз. Уи даара дацәшәоит Ҭемыр ақыҭсовет аҟынтә акуаҭана ахьиоуз, аха зегь реиҳа дзыцәшәо аколнхарақуа рыҟалароуп. Аколнхарақуа ршьапқуа ркит ҳәа заҳаз Сеидыҟ иҧҳәыс абас леиҳәеит: «Ҷьара-ҷьара ақыҭақуа иалаҧсеит уи. Абра ҳҳаблаҿгьы шьоукы рыхшыҩ азцошәа аасаҳауеит. Ҭемыр ччиагьы убрахь ихы хеит ҳәа сыҟоуп»[129]. Аҭауад Ҟазылбақь Сеидыҟ игуы ирҕуҕуоит, аколнхара аиҭаҟьараз ақуҧарахь диҧхьоит: «Ҳаҿҳарҕуҕуароуп, Сеидыҟ... абас ҳапланы ажәлар ҳрылалароуп. Уыуа-сыуа, ужәлантә-сыжәлантә, сгуцхуы-угуцхуы уҳәа, ана аʒәы дыргубазыҕ'уа, ара аʒәы ихы шьышьуа иҳампыҭаҳхалароуп анхацәа, Асовет мчы рцәымҕаҳтәыроуп».[130].

Ахҭысқуа маҷ-маҷ ишьҭыҭуеит, иҿиауеит, еиҭыҭуеит. Сеидыҟи Ҟазылбақьи маʒалатәи русура лҭшәас иаиуз раҧхьаʒа иаабоит ақыҭсовет аилатәараҿ. Ақыҭсовет иалақуаз аʒәык-ҩыҷьак аколнхара мап ацәыркырц иалагеит, аха акгьы алымҭит. Ақыҭсовет рнапаҿы аагара анрылымша, Сеидыҟ даҿа маанак ихуцуеит: ичныр иҧҳа бзиа дахьибаз ихы иархуаны, Сеидыҟ уи идиҭоит Ҭемыр икуаҭана ицәиҕьычырц. Ахҭысқуа рыҿиашьа царҭа амамкуа ихалоит аколнхара аиҿкаара иазкыз аизараҿы (ажәабатәи ахы: «Аҕба иҭаз сцом ҳәа амызгуҭ дахьынҳалон» захьʒу). Даара ҕуҕуала рҿазыҟарҭеит ари аизара аколнхара аҕацәа. Ақыҭа актив ирыжәырҭеит аҳәса. Ажәлар ирыларҭеит аколнхара цәымҕс иркратәы иҟазҭараны иҟаз ауҳәан-сҳәан (аҳәанҳәах).

Ажәакала, аҩымҭа зегьы азы ари аизара **кульминациахеит.** Аха, ажәлар ргуаанагара аанарҳәит атрақтор аизара ахьымҩаҧысуаз анеира ахҭыс. Уаанʒагьы Кубрыц ажәлар иреиҳәахьан х-саатк рыла десҭынк адгьыл атрақтор иагьацәаҕуоит иагьачалтуеит ҳәа. Аха, «ла иабо — хы иаҧсоуп» ҳәа, трақторла аҳәысҭа длықулан атрақтор иаусушьоу дирбеит аныҟуцаҩ. Уи акухеит — Сеидыҟраа аҭахеит.

Абри аизара инаркны аҩымҭа ахҭысқуа **рҧытлара** иалагеит. Аҕацәа иагьа рҿырҟьазаргьы, иагьа рундазгьы, ажәлар уи ашьҭахь рнапаҿы ирзаамгеит.

Хыхь иаҳҳәаз зегьы ҷьарак еидкыланы, аҩымҭа ишеибгоу еиҿкаашьас иаиуз аилкааразы ҳалацәажәароуп уи **акомпозициа.** Акомпозициа иаҭанак'уеит адиалогқуа, амонологқуа, автор иажәабжьеиҭаҳәара, афырхацәа руасиаҭ ажәа, асалам шәҟуқуа, амшынҭақуа уҳәа уб. иҭ.

Аколнхара аиааира агарц азы зегь реиҳа ихадан ажәлар зыдгыло. Аколнхара аҕацәеи уи аиҿкааҩцәеи ибзианы уи еилыркаауеит. Уи азоуп маʒала — аҕацәа, аргама — ақыҭа актив изымҩаҧырго ажәлар доусы дара рахь ииаргарц азы ааҧхьара, агитациа. Зегь реиҳа рыҭарк'уеит ажәлар, еиуеиҧшым ауаа реидыслара амас-

[129] Уаҟа, ад. 139.
[130] Уаҟа, ад. 143.

сатә сценақуа рҽы. Урҭ рҽоуп игулыршәаны, ихарҭәааны иахьаарҧшхаз ажәлар рмасса рсоциалтә патреҭ, инаҭшьны иахьазгуаҭахаз рҽеиҩшаны хаха еиҽагылаз ҩ-гуҧк рхаҭарнакцәа рҷыда ҟазшьақуа. Амассатә сценақуа рҽы ихадоу афырхацәа инарываргыланы аповест иалагалоуп уарла-шәарла иуҧыло, зыхьӡҭәҟьа зны-зынла иаҳзымдыруа ахаҽқуа. Машәырны иҟеимҭеит ус автор, избанзар аепизодтә хаҽсахьақуа рыда ихаҽыдахон, еиҧшцәахон ажәлар рзеиҧш хаҽсахьа. Ауаа рацәа рхаҽсахьа аарҧшраангьы ашәҟуҩҩ илшоит, доусы исоциалтә хаҽы анаҩс уи ииндивидуалрагьы ҳарбара. Иаагап ҽырҧштәқуак. Ақыҭсовет аилатәараан, абжьаранхацәа Куаначи, Селыми, Қьамсыси рхымҩаҧгашьақуа рыла автор иаҳирбоит урҭ аколнхаразы ирымоу абжьажьара, алакҩакра. Иара убас, ҟазшьалеи гуаҭалеи ихаз-хазуп анхацәа рзеиҧш еизараҽ ада, шамахамзар, даҽаҷьара иаҳамбо аперсонажцәа: аҳәса «рхада», ашәареи аҧхашьареи иннамкыло аҧҳәыс Хса, маӡала ахуа зыршуа, аҧсыӡ еиҧш, иҭәырҭәыруа Кунта, адәахьала аҽыгуҽыгу иччо, зегьы ихы ринраалошәа узырбо, аха згуаанагара ашьақурҕуҕуаразы хацәынмырха ақуҧара иазхиоу ақыҭсовет ахантәаҩы ихаҭыҧуаҩы Мшәылды уҳәа уб. егьырҭгьы.

Жәлар рмасса рхаҽсахьа аарҧшраан аҭыҧ ду ааныркылоит, ианахуҭоу, иманшәаланы ицәыргоу **арепликақуа** (ажәабжьаршәрақуа). Ганкахьала анхацәа ррепликақуа ирыцуп автор игуаанагара аазырҧшуа ажәақуа (аремаркақуа), аха даҽа ганкахьала урҭ ражәақуа аабоит ишыҟаҭәҟьоу, ашәҟуҩҩ иеилыркаарақуа рыцӡамкуа. Аколнхара аҕацәа рҽыҧхьакны аҕарцәа (ма зыхдырра лаҟуу аҳәса) иддырҳәоит рхаҭа игуарарҭаз уҳәан-сҳәанқуа. Акулакцәа урҭ рцәажәарақуа иҭегь идырцыхцыхырц, ианаамҭоу ррепликақуа аладыршәуеит. Акулакцәа «рашәаҳәаҩы» Кунта ижьага жәақуа игуы аадырхаҭан, дҩагылоит ахьча Ҳанашә, абасгьы иҳәоит:

«— Аналог ҳамырх'уеит, ҳаҷьмақуа, ҳаҧсаса ҳхырцоит, ҳараху ргоит, ҳҷьықуреи ргоит! Дара иҳарҭозеи? Аа? Сҧычка ыҟам! Сапын ыҟам! Газ ыҟам! Акуампарат акы ықуым. Зегьы шәоуеит, рҳәоит, арахь егьыҟам! Уаҭәтәи акуты аҭкыс, иахьатәи акутаҕь!..

— Иузырҭада абас, ишуҳәара, удинаныс, Ҳанашә? — иҳәан, дҩаҭҟьан днаиазҭааит Ҳанашә Ҳауд...

— Дарбан ба? — иҳәан, уа дааҽахан, ажәлар дрылаҧшит, ииҳәара изымдыруа, илақуа шәаҧырҳаҧуа. Нас ус ибжьы ҩеиргеит: — Ҳаржьоит! Уажәшьҭа ишәҭахызар, сагьҭашәк! — иҳәан, днатәеит дхьаҧш-куаҧшуа. Дук мырҭыкуа дныҭышьшьын, уаҩы димбаӡакуа дцеит.

Уи ишьҭахь, Қаҷбеи иҽыргызмалны дааҧышәырччан, даацәажәеит ибжьы дук имырдукуа.

— Ҩыҷьа аишьцәа зеидынхаломеи, ажәлар зегьы еицындырхап ҳәа ргуы излаанагозеи, иараби!

— Усоуп, усоуп! — иҳәан, иҽӡа ихы наирҭысит Қаҷбеи иахь Куаталеи, нас аҳаскьын днацрас-нацрасын, иааҭыжәжәан, астол ахьгылаз дынхьаҧшит, исҳәаз раҳаушь ҳәа»[131].

Ашәҟуҩҩ, еиҽагыланы еицәажәо ауаа ражәақуа знызынла акгьы рхиҳәааӡом, избан акузар уи ала иааирҧшыр иҭахыуп аколлективизациа аҟаҭараан ажәлар рцәанырракуа реибарххара. Иаагап ҽырҧштәыс сценак, ақыҭсовет аилатәара аҟнытә.

«Дҩагылт Кубрыц.

— Ара акыр аимакрақуа ҳауит, — иҳәан, иажәа дналагеит. — Аколнхара мчыла аӡәгьы идырҳәалом. Мчыла усым. Усоуп акоммунист партиеи ҳаиҳабыреи шыҟоу. Аколнхара гуаҧхарала иҟарҭо акоуп.

— Ус уҳәоит, аха насгьы даҽакы шәҳәашт, — илақуа дҩармыхакуа, ибжьы ҭаҕаӡа ҽааиҭит Селым.

---

[131] Уаҟа, ад. 222—223.

— Иашоуп, иашоуп! — иҳәеит даҽаазәы дахьтәаз.

— Ааи, ус иҟамлашеи? — днаиҟушаҳатҳеит уи инаҟуырццакны даҽаазәгьы.

— Ҳо, ишәҳәо закузеи? Ус акузар, шәара шәҳәашьала ҳаҧкунцәа ҳара ҳаршьуазаап! — иҳәан, ирҳәаҟуаз игуамҧхакуа днацралеит Мсоуст.

— Иҟашәтца ҳәа наҟынтәи ианрарҳәалакь иҟарымтцои, — иҳәеит даҽаазәых»[132].

Аколнхара аҟалара иаҧацәоуи иадгылаԥцәоуи ԥ-гуҧкны реиԥшаны реиҿаргыларала, реибарххарала хара иаабоит С. Ҷанба иԥымта акыр ишеиҧшым В. Агрба иповест «Аколнхара «Пҳьаҟа» аишьа» аҟны иаҳҧыло амассатә сценакуа. В. Агрба иповест аҟны иаабазом амассатә сценакуа рҟны еиуеиҧшым агуаанагаракуа. Уаҟа, зааза назыҟатцоу ажәлар ргуаанагара акоуп, еиҧшуп. Ажәакала, В. Агрба иԥымтаҿы акуҧара алтцшәа заанатцы избуп, С. Ҷанба иповест аҟны иаабоит акуҧара ахата, уи иалтцуа, збышьас иаиуа заа еилкаашьа амам.

Атыҧ ду ааныркылоит, азҿлымҳара ҷыда рымоуп С. Ҷанба иповест аҟны ажәлар рмасса ҧхьаҟа изго, апартиа аполитика иаша ныҟузго акыта активистцәа. Апартиачеика амазаныҟугаԥ Кубрыц иакузаанит, зыхьыз аԥымтаҿы иарбам акытсовет ахантәаԥы иакузаанит, акомҿар амазаныҟугаԥ Куҷыр иакузаанит, — урт зегьы аԥьажәлар, анхацәа, аҕарцәа ринтересҟуа рыхьчаразы рхы иеигзом, иашаны имԥаҧыргоит апартиа адтца.

Амала, рыцхарас иҟалаз, урт зегьы (иаҳарак акытсовет ахантәаԥы) аиндивидуалра рыгыуп. Урт ашәкуԥԥ иримтеит, доусы дара-дара еиҧшызымтәуа аҟазшьаҟуа.

М. Горки «Аԥиесакуа ирызкны» ҳәа захьзу истатиак аҟны иашаны ишьакуирбубуон: «Ахаҿсахьа агура угаратәы иҧстазааратәхарц азы уи иамазароуп, азеиҧш класстә ҟазшьа адагьы, аиндивидуалтә гуцәгьы». Убри агуцә, ахаҿсахьа — аҟазшьа ачыдараҟуа аанарҧшуазароуп, иара убри иахылҿиаауазароуп аперсонаж исоциалтә хымԥаҧгашьагьы.

Иара убри «аиндивидуалтә гуцә» ауп ирзымхо Ҷанба иповест аҿы иаарҧшу активистцәа.

Аповест «Сеидыҟ» асахьаркыратә структураҿы (аилазаара) атыҧ бубуа ааныркылоит инеитцыхыу аетнографиатә нтцамтакуеи, иара убас абзазаратә сахьакуеи. Ашәкуԥԥ иԥымта аетнографиатә етиудкуа (антцамтакуа) рацәак изалеигалеи ҳәа азтцаара ыкумгылар залшом. Акы, автор абзазаратә сахьакуа иԥымта изалаигалаз, иповест амилат хаҿра итцегь ирбубуарц азоуп. Ԥбагьы, ашәкуԥԥ итахын, Кубрыц иажәакуа рыла иуҳәозар, рыбзазараҿы иуҧыло ажәлар рыхуммаракуа атцак ҿыц роур: «Итцегь ирацәаны ахумаршьа бзиакуа рдыруеит аҧьажәлар. Убартқуа реиҧш ажәлар ирылоу цәыргалатәуп, идырҟатцалатәуп ҳара ҳреволиуциа иатцанак'уа аныҳәакуа раан. Уи маҷ-маҷ, дин ҳасабла уҳәа ирымоу аныҳәакуа рханарштуеит, арахь иианагоит»[133]. Ихҧахазгьы, иара убри ауп иагьхадоу, аҧсхура инеитцыхны аарҧшрала ашәкуԥԥ аҧхьаԥцәа еитаргуалаиршәарц итахын, ажәлар рынхаразы шаҟа ихыртцәагоу рымцхатцаракуа ирыдхәалоу атцас бааҧскуа. Иатцшьны иазгуататәуп, ашәкуԥԥ игуаанагара ихатә ажәакуа рыла акумкуа, иповест афырхацәа атцас бааҧскуа ирҿагыланы ишрыкузбуа ала ишааирҧшуа. Иаагап ҿырҧштәыс, ажәлар Маху иҧсхураҿы реицәажәара:

«— Цьанат иоуааит! Зегьы, иааигуоу, инаскьоу, седру, аха аҧсра ҳҧеиҧшуп», — иҳәеит Осман дахьтәаз, ихтарҧагьы неихиртцәрит ишьтахьҟа.

[132] Уаҟа, ад. 168.

[133] Уаҟа, ад. 208.

— Уи иҧсы ишьеит, дгубылтәзам, ирыцхау ишьтахьинижьыз исабицәа, иҧхәыс, акырзызуа хатца дрымамкуа еилахеит, — иҳәеит даҽеазәы.

— Уазхуцыр, ссируп! Абарҭ аҧсхуракуа ҳакурхзеит, иҧсыз дыҧсит, аха абарҭ иаҳкуакуо ируазеи, акы аҧсы ихуартандаз! Икажьтәуп, икажь! — иҳәан, даацәажәеит Ҳауд, ихылҧа ааихихын, дынкажьцәан, ихылҧа неихеитцеит.

— Ишҧа? Икажьтәуп уҳәама? — ашырҳәа Ҳауд длеиҷаҧеит Селым.

— Ааи! Маху инхара ҕуҕуан. Уажәы иара ишьтахь, икаҳаит. Ижра инхара даара иагутцасит, ари аҧсхура атцанза иланашьтит, — иҳәеит Ҳауд, ихылҧа неихихын, дырҩегь инеихеитцеит.

— Ных-ных, Ҳауд! Ихуартам иуҳәо! Аҧхашьара, аҧсуара, аҧсуара каужьырц уаҷеуп, — днеиҷаҧшит Селым, игуамҧхазо.

— Цхыраара рыстода атаацәа иаанхаз? Уароу? Сароу? Осману? Даҽеазәу? Азәгьы. Ари уазхуцуоу, Селым? — ҷитит Ҳабаху дахьтәаз.

— Азәгьы, уи иашоуп! — иҳәеит даҽеазәы, Ҳабаху дааиқушаҳатхан.

— Анцәа длыхуап! — иҳәеит Селым.

— Уигьы длыцхрааурам, уаргьы, Селым, ҳаргьы, лара лхы дамыцхрааузар, — иҳәан, Ҳауд иҕуҕуаны дылкажьцәеит»[134].

Иҳәатәуп даҽеакгьы. Аҧсхура аарҧшрала ашәкуҩҩ аргамаду иаҳирбоит атцас бааҧсқуа анхацәа шаҟа ирҧырхагаз, ркласстә хдырра аизҳараҷгьы: «аҧсуара» ҳәа ахьзтцаны ахамыхуацәагьы уаҳа рхы рзышьтымх'уа, изымҕьацауа иҟартцон.

Асоциалтә еиҷагылара инаваргыланы С. Цанба ипо-

[134] Уака, ад. 196—197.

вест аҟны атыҧ ҕуҕуа аитоит ахатәы темагьы — Сеидыҟ иҧҳа Хьыкуҷи ачныр Ҳабашьи рыбзиабара атоурых (инамҩатәны иазгуататәуп абзиабара атема зынза ишарбам В. Агрба иповест «Ҳколнхара «Пхьаҟа» аишьа» аҟны). Урт рыбжьара аҷиара, аизҳара иаҷуп ацәаныррақуа зегьы реиҳа иҧшқоу — абзиабара. Аха урт рцәаныррa ҧшза иаҷагылоит Сеидыҟ игьангьашуа: уи игуы итеикит (изынамыгзеит умҳәозар) иҧҳа ҧхәысс диитарц амал змоу, аха зыкура зфахьоу, илашәу ауаҷар Куастa.

Хьыкуҷи Ҳабашьи рыбзиабара аиааира асимволра азнауеит, ажәытә ахуҳахутратә морал атцкьыс аиааира шагаз аҧстазааратҷы Асовет мчра ажәлар ирзаанагаз аморал ҷыц.

Атцыхутәан ҳазаатгыларц хтахын хлитературадырратҷы еимактәхаз зтцаарак. «Сеидыҟ» аилыргарааи Ш. Д. Инал-иҧа иазгуеитеит, С. Цанба дышьтракуланы ихы ишаирхуо иара ихата иажәабжьқуа рҟны ууанза ихы иаирхуахьаз аиҷырҧшракуеи асахьа бзиакуеи. Алитературатцааҩы уи автор иццакра иахҟьеит ҳәа иҧхьазоит[135]. Уи акушаҳатра уадаҩуп, избан акузар, алитература атоурых аҟны ирацәоуп ус еиҧш иҟоу аҷырҧштәқуа. Иуҧылоит ас еиҧш аҷырҧштәы аҧсуа литератураҷгьы. Д. Гулиа ироман «Камацыч» аҟны ишеибгоу иалагалоуп ихата иажәабжь кьаҷқуа акык-ҩбак. К. Симонов иҩуан «ашәкуҩҩ ууанза бзиа иибоз асахьакуа дрызхьаҧшырц азин имоуп» ҳәа. Асовет литературатцааҩы И. Лежниов ари аус дахуаҧшуан абас: «Донтәи ажәабжьқуа» раамышьтахь Шолохов иҩымтакуа рахь, раҧхьа «Дон тынч» наргыланы, ҳаниаслак, ҳалаҧш итцамшәарц залшом ароман ду ажәабжьеитаҳәаратә форма иузгуамтазо ишаласоу, даарагьы имацымкуа, рыма-

[135] Ш. Инал-иҧа. Аҧсуа литература атоурых аҟнытә, Аҟуа, 1961, ад. 199.

ла иҟазаргьы зыхушьара дуу ановелла хуҵқуа. Урҭ ановеллақуеи, «Дон ҭынчи» «Ишьҭыхыу адәазеи» рҽы иуҧыло хазы иҟоу аепизодқуеи, асценақуеи, асахьақуеи еидкыланы ашәҟуөө заатәи иажәабжьқуа ирҽурҧшыр, иумбар залшом аснужетқуеи, ахаҽсахьақуеи, амотивқуеи акырҵьара реиҧшра.

Иагьҵьашьатәзам уи, ажәабжьи антҵамҭақуеи рформала Шолохов раҧхьа иааирҧшыз аҧстазааратә ҧышәа, Дон инбахьаз игуатарақуеи ашьҭахь иамҽхакны иалазөахарц иахьыҟаз ауаан, ажәлақуеи, атәылаҽацә шеибгоуи революциала реиҭакра иазкыз атема дузза иадҳәалаз аепопеиа. Абасалоуп асахьа ду ҭызх'уа асахьаҭыхыө-аҽыханҵаө ихы ишаирхуо заа уи азы иҟаиҵахьоу антҵамҭақуа, аетиудқуа»[136].

С. Ҷанба иповест «Сеидыҟгьы», иара изы ираҧхьатәиу инеиҵыхыу епикатә өымҭами, мшәан, нас уи азин зиаҳамҭои заа иҟаиҵахьаз асахьаркыратә ҧшаамҭақуа ихы иаирхуарц? Урҭ аҧшаамҭақуа ракузар, шамахамзар, (иаҳҳәап, аменшевик-ацәгьаршөы ихаҽсахьа ада) иөымҭа ҽыц иманшәаланы иалалеит.

2. Ажәабжьқуа

С. Ҷанба икалам итҵит зеиҧьаҟам ажәабжьқуа жәпакы. Урҭ рахьтә аиҳарак аҧҵан иповест «Сеидыҟ» аҧхьа.

Уи раҧхьатәи иажәабжь «Агуаҟ ашәа» (1927 ш.) аҽы азныказы, ашәҟуөө ипиеса «Амҳаҧьыр» атема деиҭазыхынҳәызшәа агуаанагара уоуеит. Аха уи ипиесаҽы иха-

[136] И. Лежниов. Шолохов имөа. М., 1958, ад. 79 (урысшәала).

даз, амҳаҧьыр зыхҟьаз амзыскуа рыҧшаара акун. Ажәабжь аҽы иаарҧшуп апиесаҽы иҟам: амҳаҧьырра атәымдгьылаҽ изыкушәаз агуаҟ-ҵәаҟра. Ажәабжь аҧхьатәи авариант — амҳаҧьыраа атәымтәылаҽ ирхыргоз аҧьамыҧуацәгьа аарҧшра мацаракун. Ашьҭахьы, С. Ҷанба иажәабжь аҽыц аамҭа атема иадиҳәалеит. Уи ус баша иҟаимҵеит. Ажәытәтәи атрагедиеи иахьатәи аамҭа лашеи реиҽырҧшрала, автор абиҧара ҽыцқуа иреилиркаар иҭахын заку ҧстазаара гурҧьахуу, заку насыҧу ажәлар ирнаҭаз Асовет мчра. Ажәала иҳәамзаргьы, ажәабжь аҧхьаө инаҭоит абас аиҧш иҟоу ахшыөцак: аҧсуаа реиҧш иҟоу ажәлар маҷқуа Асовет мчра иаҳа пату ақуртцар рыхуҭоуп, избанзар, уи дара ирнаҭаз асоциалтәи амилаҭтәи хыҧшымра адагьы, ажәлар милаҭ хасабла еиқунархеит.

Ҷыдала изаамҭанутәи атема ыкунаргылоит егьи иажәабжь «Ыы, аллаҳ, аллаҳ!» (1929 ш.). С. Ҷанба ибзианы идыруан ижәлар рымдырра, ртцарадара иахҟьаны шаҟа рыҧстазаара уадаөыз. Ажәлар ҧхьаҟа изымцо иашьаҳауан адини амцхатцарақуеи. Зызбаху ҳамоу ажәабжь азкыуп анхацәа рыцхақуа жьаны, ркапеиқуа рымкукуааны изго аҟуыдырҧацәеи апапцәеи рсабрада рҽыхра, сатира жәа-ҧьбарала рхычара, рыкузбара. Аөымҭа асиужет мариоуп, ахҭысқуа аки-аки еишьҭаргыланы, хҽаҧхьа инаҟьаны ицоит. Иааркьаҽны иуҳәозар, ажәабжь атцакы абас иҟоуп: зыбҕа аҧша иакыз атакуажә Ханифа раҧхьа аҟудырҧаө «длыхушәтәуеит», аха уи данылмыхуа, лхатца Гьедлач Елыр ауахуамаҽ иҟоу аныха «шанахь» дигоит. Аха, атакуажә Елыр ныхагь лмыхуеит.

Ажәабжь хадаратәла иөуп цәгьара зтцам алафи асамырҟули рыла ихырҷоу иумор зөыдала. Ашәҟуөө абыргцәа рыцхақуа дырхыччом, дрыкузбуам, избан акузар, изыкушәаз агуаҟракуа дара рхатақуа ишырхарам

идыруеит. Уимоу, ажәабжь аҽы абыргцәа аарԥшуп, ламыс змоу, згуы цкьоу, иразу, бзиа еибабо, пату еиқузтцо уааны. Адәахьала Гьедлач, аԥсуа хатца ишиатәоу ала, иԥхәыс лхьаа игуы иамысызшәа ҟаитцоит, аха ҩнутҟала дыгужәажәоит: ԥстазаара дуззак ицеиҩызшаз иҩыза диԥхар, ихшара шыҟоугьы, имала затцәык адунеи дықухарашәа игуы иабоит. Атаҳмада ихы деигзом, илшо зегь ҟаитцоит. Иԥшәма дихушәтәырц азы, акгьы дзылмыхуеит умҳәозар.

Ашәкуҩҩ иажәа цьбарахоит абыргцәа рыцҳақуа рымдырра иалачо ауаа данрыхцәажәо. Ажәак-ҩажәак рыла, аха акраамта ухшыҩ аҟны иаанхаратәы итыхыуп Елыр ауахуама: «Абаагуара ашәч ақушьшьы ауахуама иакуршаны илахьыԥшит. Ажәытә баагуара ашәч аҽеалариԥсны иакын. Угуы иаанагарын ажәытә аамта анацәкьаракуа ҩаҩаза анхацәа рцәа-ржьы иалаԥсны иакызшәа».

«Ажәытә аамта анацәкьаракуа» ҳәа автор дзышьтоу адини амцхатцаракуеи рымацарагь ракузам. Амцхатцаракуа раԥыхразы иазхон ажәлар атцара дыртцара, аха зегь реиҳа иуадаҩын ажәытәра ажәлар ирзыннажьыз — амал аԥсазыцәгьара. Ленин иҳәахьан еиԥш, анхаҩы еснагь деимарк'уан ҩ-цәаныррак: аусура абзиабареи ахатә мал аԥсазыцәгьареи. Аколлективтә нхара хыкуқы хадас иамазгьы анхаҩы убри ицәанырра бааԥсы ашьтамта умбо арзроуп. Ахазынхара еснагь иацуп амал аԥсазыцәгьара.

С. Ҷанба иажәабжь «Сабду ихуштаара ахаҳә» аҽы иаҳирбоит ахазынхацәа дгьыл ҽатцак азы аибарԥсраҽынза ишнеибаго. Иагьнибартцәон дара, аколнхацәа рыбжьаланы еиқурымкыр.

Ажәабжь аҽы ашәкуҩҩ хыкукыс иҟаитцеит усҟантәи аамтазы зегь реиҳа анхаҩы илаҿны иҟаз ахатәмал аԥсазыцәгьаратә ԥсихологиа сатира цьбарала дакузбырц. Араҟа ашәкуҩҩ иччара даҿеацьара еиԥшымкуа,

ашҳам алжжуа, аҟатцәыҳәа ицҳауа иҟоуп. Ажәабжь «Ыы, аллаҳ, аллаҳ!» аҟны асатира аелементқуак аабозар, уажәы ҳзыхцәажәо ажәабжь аҟны асатира — ихадоу бцьархеит.

Аҩымта атцакы иааркьаҽны абас иҟоуп. Хҩык анхацәа — ахазынхацәа — Қачбеи, Хабжькут, Мыса — иаҩазоит уажәрааназа азәгьы дызқунымхоз, аужәра иаганы баша ишьтаз дгьыл ҽатцак. Рызегь ирымоуп адгьыл дара излартәу зладыртцабырг'уа, «хырԥашьа змам» аршаҳатгақуа. Дара излархәо ала, Хабжькутгьы Мысагьы рабацәа убри адгьыл иқунхозаарын — рыуа иашоу шьта уара ддыр. Қачбеи иакузар, адгьыл инапаҽы иааигар итахыуп иҩны ааигуара иахьышьтоу мацаразы. Еилкаауп нас, рус хаала ишырзымзбуа, аибапҟара аҟынза ишнанацо. Аԥсыцәгьара иднарҟатцоит акумзар, абриаҟара аиакумҟатцаракуа ирыԥсам ирзеимакырахаз адгьыл. Ашәкуҩҩ иҩуеит: «Адгьыл, Қачбеи иҟырқы икылахаз, ҽытк акун, уартал бжак аҟара. Атырас, алҽар иаганы иҟан, агута ауапа ахышәара-цышәара аҟара иҟьашза шьацра хуҷык аман».

Аҩымта ах-фырхацәак еиҩырго акгьыҟам, рызегь дгьыл ҽатцак азы рыхуцә ытцеибакааueит, аха зегьы дреицәоуп Қачбеи. Уи ицәгьаршроуп изыхҟьа Хабжькути Мысеи реисра, аха ажәабжь антцәамтанза азәгьы (автори аԥхьаҩцәеи рыда) издырзом Қачбеи иеиқуирҽаҽаз аус хумгақуа ртәы.

Хабжькути Мысеи реиканра рыҳәсақуагьы аланагалоит. Ахацәагьы аҳәсагьы ирхаштит ирыбжьаз аиуара, ирцәызит аламыс, ауаҩра. Ахацәа реиԥш, аҳәсагьы рхы ԥибаҽератә аҟынза инеит.

Аҩымтаҽы рацәак иҳамбозаргьы, ахазынхацәа ирҽаргылоуп аколнхацәа. Урт ракумзар, ҩ-таацәак зынза инибартцәар рылшон. Аколнхацәа роуп иара убас изыбзоуроу ҩ-таацәак еичырчаны, еибарԥсыр адгьыл сара

исзынхап ҳәа икылҧшуаз ауаҩ кы, аҧсымҭә Қаҷбеи (ихьзгьы иҟазшьа аанарҧшуеит) абардра дахьылатәаз даацәыҭҳәаны, иҟаиҭақуаз ацәгьаршрақуа ауаа идзырбаз.

Уи ала автор ииҳәарц ииҭахыз, анхаҩы дшамырҧьацоз «утәы-стәы» ҳәа жәытәнатә аахыс илаҽны иҟаз ачымазара. Уи хушәыс иамаз — азеиҧш нхара, коллективла анҳара акун. Аҩымҭа иаарту ааҧхьаратә ҟазшьа аман.

С. Ҷанба имоуп аритмикатә прозала иҩу ажәабжь ҟаимаҭқуа. Руакы «Ашәҭ ҟаҧшь зҽоу аҭла» (1922 ш.) азкыуп Октиабртәи асоциалисттә революциа хушықуса ахыҭра. Ашәҭ ҟаҧшь зҽоу аҭла ҳәа автор дашьҭоуп ҳтәыла ажәларқуа зегьы ахақуиҭра рызҭаз ареволиуциа, адунеи ажәларқуа зегьы гуҕырҭас ирымоу, тәым ҵьабаа иалачо зегьы рзы инырҭәагоу асоциализм аидеиақуа: «Хушықуса ҭуеит игылоуижьҭеи ибыбышза, иссирха иҩычаны, хара илаҳа-лаҳауа, ашәҭ фҩыхаа рҩышьыганы. Иара ашәҭ бҕьыцқуа ҧеиҧеиуа, аҧарҧалыкь ҟаҧшь рацәа иреиҧшшәа, иҧырны ицоит, еибархумаруа, рхы ахьынахаз. Урҭ аҳәаанхыҭ ианкашәо, амцабз еиҧш, ихуҭҟьоит дара. Уамашәа иҟоуп занааҭс иамоу ари аҭла: афҩы ҧсхашьыгоуп егьзымуа рнапқуа рзы».

Ҳтәыла ажәларқуа зегьы ахақуиҭра ироуз раҧхьаза иргыланы изыбзоуроу авожд дузза Ленин иҧсра ашәҟуҩҩ изынрыжьыз алахьеиқуҭаратә цәаныррақуа аныҧшит иажәабжь «Адәыҕба № 6» (1934 ш.) Ленин иҧсҭазаара далҭижьҭеи жәашықуса аҭра ишазкызгьы, ашәҟуҩҩ илшеит, авожд амавзолеи днаҭаны ианаахынҳәы иҩызшәа ицәаныррақуа раарҧшра. Ажәабжь ҕуҕуала ианыҧшит, асовет жәлар ргулымҭәах дузза иҧсра шаҟа ргуы иалсыз. Ус шакуугьы, аҩымҭа агукаҳара узнырҭысзом, избанзар, уаҟа иаҭшьны иарбоуп апартиа агура ганы ишыҟоу В. И. Ленин иҧсҭазаара зегьы зых-

ҭниҭаз — асоциализми акоммунизми рыргылара аус ихарҭәааны ишынагзахо.

Ажәабжь аформагьы изызкыу алахьеиқуҭаратә хҭыс иашьашәалоуп, агуаҟра иақушәаз ауаҩы, ҭынч, дынҭгыла-аатгыло, хрыжь-хрыжь дызцәажәазом, иажәақуа, иҳәоуқуа кьаҽхоит, иҧыҭәҭәа-ҧыҭәҭәахоит. Ажәабжь аритмика, аҳәоуқуа ршәага-зага, аинтонациа уҳәа иаадырҧшуеит зыҧсы згуы икылачыз, ацәажәара зцәыуадаҩу иҳәашьа астиль.

3. Ажәеинраалақуа

С. Ҷанба раҧхьа иргыланы дыдраматургыуп. Илагала дууп иара аҧсуа прозаҽгьы. Ирацәам, аха акгьы рхымҳәаакуа рывсра иашахом ипоезиатә ҧҭамҭақуа: апоема «Ашьха ҭыҧҳа», ажәеинраала «Аколнхара ашәа». Апоема еиуеиҧшым авариантқуа еиуеиҧшым ахьзқуа рыман («Цәгьа дыссирын лара» — 1912 ш., «Ашьха ҭыҧҳа» — 1925 ш., «Аҧсны» — 1931 ш.). Аҩымҭа асимволтә ҭакы амоуп, асимволтә сахьақуа рыла излеиҽартәу ала еиҳа ианаалоит асимвол ҟазшьа змоу ахьзгьы «Ашьха ҭыҧҳа». Автор Ашьха ҭыҧҳа ҳәа дзышьҭоу Аҧсноуп. Иааркьаҽны, аха еилацаланы, жәа лыҧшаахла иҭыхыуп уи лпатреҭ. Ашьха ҭыҧҳаи уи лашьцәеи рҭоурых ала автор иаҳирбоит Аҧсны, уи аҧацәа знысхьоу ихадароу ахҭысқуа. Еснагь дыҧшзан, дыблахкыган Ашьха ҭыҧҳа, ахаҭара рыгмызт лашьцәа, ирылшоз азы рхы иеигзомызт раҳәшьа анасыҧ лырҭарц азы, аха рықуҧара лҭшәа амамызт, избан акузар ирацәан раҕацәа. Иҟалап лашьцәа акгьы рылымшакуа дниазаа дцаргьы Ашьха ҭыҧҳа, аха «иааит ахамышҭыху Октиабр ду»! Убри Октиабр ашәахуақуа идырҕьеит Ашьха ҭыҧҳа лыхурақуа, илзааргеит «ишәҭы какаҷха ааҧынра». Далагеит «Ашьха ҭыҧҳа» «ашәаҳәара ихааза», лашьцәагьы:

...рытəра рыхҳəа,
Рнапы еикурша, игурҧьа-хумаруа,
Октиабр ду амҩа иднарбаз
Иқула ицоит рынасыҧ чаҧауа.

«Аколнхара ашəа» (ма «Аҽага ашəа») зыхьʒу ажəеинраала асахьаркыра аганахь ала даара иҧсыҽуп, аха иара анҩыз аамҭазы зҵара маҷыз, зыхдырра лакуз аҧхьаҩцəа рзы ааҧхьарак, агитациак иаҩызан.

* * *

С. И. Ҷанба иҧсҭазааратəи ирҿиаратəи мҩа иазкыу ҳажəабжь, ҳгуаныла ихыркушазарц қунагоуп ҳашəкуҩҩ ду аус ицызуаз, иналукааша аҧсуа педагоги аҳəынтқарратə усзуҩи А. М. Ҷоҷуа иажəақуа рыла. С. И. Ҷанбеи иареи реиҩызара даара аху ҳаракны ишьо, А. М. Ҷоҷуа инатҵшьны иазгуеиҵон: С. И. Ҷанба «иман ауаҩытəыҩсатə ҟазшьа ҳаракқуа — ақьиара, аиашара, амаашьара, ахʒырымгара. Насгьы, ҳəарас иатахыузеи, уи дпатриот иашан, ижəлар гукала рыматҵ иуан. Абарҭ аҟазшьақуа рыла уи ирҳаит иааикуршаны иҟаз рҟнытə апатуи авторитет дуи.

Угуы унархьуеит, даара угуы унархьуеит Самсон Иақуҧ-иҧа Ҷанба ианиасакьаҳəымҭазҵəҟьа рыцҳашьара зламыз аразҟы цəгьа залымдарыла дышҳалнаршəаз уаназхуцуа. Ҳатырла дыргуалашəоит С. И. Ҷанба Аҧсны ахьынʒаназаазо, ишахуҭоу ахушьара роуит иара илагаламтақуа жəлар рҵара ус ашьтыхраҿы, аҧсуа сахьаркыратə литература арҿираҿы, аха уажəшьта азəгьы, иагьа ҳгуы ҧаҳжəаргьы, изхартəаауам ари ауаҩы ҟаимат, аграждании иҟаитцараны иҟаз аус дукуа»[137].

[137] А. Чоҷуа. Иҩымҭақуа реизга, III атом, Аҟуа, 1976, ад. 131—132.

АХҚУА

С. И. Ҷанба ибиография 3

Адраматургиа

1. Аҭоурыхтə драма «Амҳаҵьыр» . . 9
2. «Аҧсны-Ҳаными» егьырҭ апиесақуеи . 37
3. Апиеса «Аиааира» 48

Апрозеи апоезиеи

1. Аповест «Сеидыҟ» 81
2. Ажəабжьқуа 110
3. Ажəеинраалақуа 115

Артур Артиом-иҧа Аншба,
Владимир Владимир-иҧа Дарсалиа
САМСОН ЧАНБА
Акритика-биографиатә очерк

არტურ არტემის ძე ანშბა
ვლადიმერ ვლადიმერის ძე დარსალია
სამსონ ჭანბა
კრიტიკულ-ბიოგრაფიული ნარკვევი
აფხაზურ ენაზე

Артур Артемович Аншба
Владимир Владимирович Дарсалиа
САМСОН ЧАНБА
Критико-биографический очерк
На абхазском языке

Арецензент **С. Зыхуба**

ИБ 914

Аредактор И. Хуарҵкиа
Асахьатыхҩы Г. Корсантиа
Асахьатыхратә редактор П. Цқвитариа
Атехникатә редактор Л. Евменов
Аҭакзыҧхыҟуу акорректор Е. Адлеиба
Акорректор Л. Гадлиа
Аҭыжьҩы Т. Ашьхараа

Анбанҟушәарахь ирыҵоуп 1.03. 1985 ш. Акьыҧхьразы анапы аҵаҩуп 22.05 1985 ш. ЕИ 01518. Аформат 70X108$^{1}/_{32}$. Атипогр. қьаад № 2. Алитературатә гарнитура. Акьыҧхь ҳарак. Иҟаҵәкьоу акьыҧхь бҕьыц 3,75. Иныҟурҧшу акьыҧхь бҕьыц 5,25. Иныҟурҧшу аҧштәы хкьыҧхьаа 5,38. Аҭыжь. хыҧхь. бҕьыц 4,98. Атираж 600. Азаказ № 1498. Аху 15 кап.

Ашәҟуҭыжьырҭа «Алашара», Аҟуа, Ленин иул., № 9.

Аҧснытәи АССР Министрцәа Рсовет аҟны иҟоу аҭыжьырҭакуеи, аполиграфиеи, шәҟула ахуҳахутреи рускуа рзы Аусбарҭа.

В. И. Ленин ихьз зхыу Аҟуатәи атипографиа, Аҟуа, Ленин иул., № 6.

Аху 15 к.